

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Айназарова Гүлара

**Қарақалпақ тилинде теңлес еки
компонентли фразеологизмлер**

Оқыў - методикалық қолланба

Нөкис - 2005

**Г.Айназарова. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер.
Нөкис, 2005-жыл, 83 бет.**

Бул китап автордың фразеология тараўы бойынша көп жыллық илимий жумысларының жуўмағы сыпатында баспаға усынылып отыр.

Қарақалпақ тили - турақлы сөз дизбеклерине оғада бай түркий тиллериниң бири. Сонлықтан бул мийнетте турақлы сөз дизбеклериниң ҳәммеси емес, ал оның дүзилиси бойынша айрықша бир түри болған теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөз етиледи.

Китап жоқары оқыў орны талабаларына оқыў-методикалық қуралы ретинде, сондай-ақ орта-арнаўлы оқыў орны оқытыўшыларына, қәнигелерге қосымша оқыў қолланбасы ретинде усыныс етиледи.

Китап Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Илимий-методикалық кеңеси ҳәм Гуманитар пәнлер бойынша проблемалық кеңеси тәрәпинен усынылды.

Жуўаплы редактор: ф.и.д., академик А.Дәўлетов.

Пикир билдириўшилер: ф.и.д., профессор Е.Бердимуратов,
ф.и.д., доцент М.Қудайбергенов.

К И Р И С И Ы

Тил билиминде сөзлик қурамның айрықша бир топары сыпатында танылатуғын фразеологизмлер хаққындағы машқала ертеден тил илимпазларының дыққатын өзине орынлы түрде аўдарып киятыр. Қайсы тилди алып қарасақ та оның сөзлик қурамында тек жеке сөзлер ғана емес, ал жеке сөзлердей пүтин мәнини аңлатыўшы бир неше сөзлерден қуралған сөз дизбеклери де белгили орынды ийелейди. Бул сөзлик қатлам номинациялық атама сыпатында танылатуғын басқа бирликлерден функциональлық хызмети, пайда болыўы хәм жасалыўы, дүзилиси, сондай-ақ сөйлеў айланасында қолланылыўы бойынша өзине тән өзгешеликлерге хәм айрықшалықларға ийе. Фразеологиялық сөз дизбеклери семантикалық жақтан да, эмоциональлық-экспрессивлик өткирлиги жағынан да тилдиң қаймағы, мағызы сыпатында танылыўы менен бир қатарда хәр қандай миллий тилдиң өзгеше лексикалық-семантикалық байлығы болып та көринеди.

Фразеологизмлер ямаса фразеологиялық сөз дизбеклери күнделикли тил арқалы қатнас жағдайында пикирди толық, өзине тән мәнилик бояўлары менен жеткериўде айрықша хызмет атқарады. Усы көз-қарастан олардың өзгеше бир лексикалық-семантикалық белгилерге ийе болған миллий тилдиң айрықша топары ретинде көзге түсетуғынлығы белгили. Онда халықтың әсирлер бойы пайда еткен ушқыр қыялларының, даналығының, сөз дәретиўшилигиниң әжайып үлгилери сақланған.

Түркий тиллери, соның ишинде қарақалпақ тили де сөзлик қурамда айрықша топар болып танылатуғын фразеологиялық сөз дизбеклерине оғада бай. Хақыйқатында да фразеологизмлер өзиниң образлылығы, терең мәнилиги менен көзге түсетуғын хәр бир миллет тилиниң өзгеше бир көриниси болып табылады. Ерте дәўирлерден бери халық тилинде қолланылып киятырған фразеологизмлердиң өзине тән экспрессивлик бояўлары, терең мәнилиги хәм тәсиршеңлиги айтылайын деген пикирге функциональлық жақтан дәллик хәм өзгеше бир түс береді. Сонлықтан да, фразеологизмлер көркем шығармада суўретлеўдиң лексикалық-семантикалық, стилистикалық қуралларының бир сыпатында кеңнен қолланылып киятыр.

Фразеологизмлер бир неше сөзлердиң жыйнағынан қуралғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды. Қурамындағы барлық сөзлер жыйналып бир мәнини аңлатып келеді. Фразеологизмлердиң қурамындағы хәр қандай орынсыз өзгерис фразеологизмниң семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да бузылыўына алып келиўи мүмкин. Бул нәрсе фразеологизмди оның неше сөзден турыўына қарамастан, лексикалық бир бирлик сыпатында қарап, сөзлик қурамның айрықша бир топары ретинде қарастырыўды талап етеді.

Фразеологизмлер өзиниң генетикалық, функциональлық, қурылыслық айрықшалықлары, семантикалық сыпаты жағынан хәр қыйлы болып келеді. Бул жағдай фразеологизмниң изертлеў объектін белгилеўде бираз қыйыншылықларды туўдырады. Усыған байланыслы елеге шекем фразеологизмлерди оның сөзден хәм басқа да сөз дизбеклеринен тийкарғы айырмашылығын белгилеў, семантикалық түрлери хәм олардың

классификациясы ҳаққындағы мәселелер түрлише қаралып, түрлише шешилип келмекте.

Фразеологиялық сөз дизбеклери ҳаққындағы машқалалар усы күнге шекем бул тараўда көп ғана изертлеўлердиң алып барылыўына, олардың илимий мийнетлер түринде жарық көриўине қарамастан елеге шекем тил билиминде ең актуаль мәселелердиң бири болып келмекте. Ҳақыйқатында фразеологиялық мәселелер лингвистлердиң дыққатын кейинги ўақытлары көбирек өзине тарта баслады. Сонлықтан да, орыс лингвистлериниң бири Е.М.Галкина-Федорук тил билиминде фразеология ҳаққындағы машқалалардың жеткиликли дәрежеде изертленбегенлиги олардың түрлише қаралып, елеге шекем, хәттеки, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, бөлинбейтуғын сөз дизбеклери, турақлы сөз дизбеклери, идиомалық сөзлер, лексикалық сөз дизбеклери, идиомалар, фраземалар түринде түрлише аталып киятырғанлығы туўралы, көп ғана машқалалардың еле де толық илимий шешимине ийе болмай атырғанлығы, бул жағдайдың фразеологиялық сөз дизбеклериниң мазмунын хәм раўажланыў нызамлықларын анықлаўдың айырықша әҳмийетли екенлигин ескертип өткен еди¹.

Фразеологизмлердиң жай сөз дизбеклеринен баслы айырмашылықлары жөнинде бир қанша көрнекли тил илимпазлары өзлериниң пикирлерин билдирди. Мәселен, А.И.Ефимов фразеологиялық сөз дизбеклерин жай сөз дизбеклеринен айыратуғын ең тийкарғы белгилердиң бири оның формалық турақлылығында деп есапласа², Д.Н. Ушаков оның бир тилден екинши тилге аўдарылмаўында екенлигин көрсетеди³, А.А.Реформатский фразеологизмлердиң жай сөз дизбеклеринен айырмашылығы, бириншиден, жай сөз дизбеклериниң синтаксислик жақтан қаралыўында болса, екиншиден, фразеологизмлердиң лексикалық жақтан қаралыўында деп көрсетеди.

Фразеологизмлер өзиниң лексикалық-семантикалық сыпатына қарай жүдә курамалы кубылыс болып есапланады. Оларда идиоматизм, эмоциональлық-экспрессивлик белгилери менен тилдеги басқа сөзлер хәм сөз дизбеклеринен айырылып турады⁴. Фразеологизмлердиң бул өзгеше бир өзиншелик сыпаты олардың тилде узақ дәўирлер даўамында өмир сүриўине себепши болады. Эмоциональлық - бул бизди қоршаған кубылысларға, хәрекетлерге, затларға

¹ Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика, МГУ, 1954, 148-бет.

² Ефимов А.И. Об изучении языка художественных произведений. Минск, 1953, 66-69-бетлер.

³ Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. М., 1935.

⁴ Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке //Сборник статей по языкознанию. М., 1958. 107-115-бетлер; Кучкортаев И.К. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент. 1975; Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, Фан, 1981; Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных- фразеологических единиц узбекского языка. АКД. Ташкент, 1983.

сезим арқалы берилген субъективлик баға. Оны барқулла фразеологизмлердин мәнисинен табыўға болады¹.

Лингвистикалық әдебиятларда фразеологиялық сөз дизбеклери «идиома» деген термин менен белгили болып келди. Оның мазмуны, сыпатламасы фразеологиялық сөз дизбеклериниң қурамы, ондағы компонентлердиң пүтин мәниге қатнасы мәселеси тек соңғы ўақытлары ғана айрықша илимий изертлеўлердиң объекти бола баслады.

Академик В.В. Виноградов орыс тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин семантикалық жақтан үш типке ажыратып көрсетеди: фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер. Усыған байланыслы илимий әдебиятларда, сабақлықларда фразеологиялық сөз дизбеклери семантикалық жақтан тәрийплеўде, олардың семантикалық түрлерин ажыратыўда сәйкес фразеологиялық сөз дизбеклериниң жеке компонентлери арасындағы семантикалық биригиўшиликти есапқа алыў баслы өлшем сыпатында кең тарқалғаны мәлим. Хақыйкатында да фразеологиялық сөз дизбеклерине тән тийкарғы типлерди ажыратыўда семантикалық фактор, яғный компонентлердиң семантикалық биригиўшилиги, пүтин мәниге қатнасы тийкар болыўы керек. В.В.Виноградовтың классификациясы тийкарында фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер деп ажыратыў менен бир қатарда фразеологиялық сөз дизбеклердиң төртинши топарын таныў тәжирийбеси де кең өрис алды. Бул белгили орыс илимпазы Н.М.Шанский тәрепинен орыс тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң төртинши семантикалық типни сыпатында фразеологиялық сөзлер деп танылған төртинши типтиң енгизилиўине байланыслы болды.

Илимий изертлеўлер тәжирийбесинде фразеологизмлердиң дүзилиси бойынша ең тийкарғы еки грамматикалық типке ажыратып қараў көбирек көзге тасланады: сөз дизбеги түриндеги фразеологизмлер, гәп түриндеги фразеологизмлер². Фразеологизмлердиң дүзилисин, формаларын үйренбей турып, олардың тәбиятын, өзине тән болған өзгешеликлерин сыпатларын анықлаў қыйын³. Сонлықтан да фразеологиялық сөз дизбеклериниң

¹ Кайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке. - Исследования по тюркологии. Алма-ата, 1969, 158-бет.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1969, 99-бет; Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. М., 1970, 39-бет; Мамулия Э.В. Идеоматические выражения в турецком языке (в сопост. с грузинским) АКД. Тбилиси, 1971, 20 бет; Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 146-149- бетлер.

² Молотков А.И. Форма фразеологии - Вопросы фразеологии и ее изучение Сев.запад. книж. изд. 1967. 184 -бет.

³ Усманова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филолог. фанлари ном-зоди... дисс. автореферати. Тошкент. 1998, 13-бет.

⁴ Байрамов Р.А. Некоторые вопросы азербайджанской фразеологии //Вопросы фразеологии. Т., 1961. Вып. 106, 120-бет.

лексикалық-семантикалық тәрепи менен бир қатарда олардың грамматикалық дүзилісін анықлау ең әхмийетлі мәселелердің бири болып есапланады. Фразеологияға арналған көплеген мийнетлерде тийкарынан сөз дизбегине тең болған фразеологизмлерге кеуіл бөлінген. Ал, гәпке тең фразеологизмлер болса елеге шекем хәр тәреплеме үйренілмей атыр¹.

Орыс тил билимине В.В.Виноградов, Н.М.Шанский, А.Кунин, В.П.Жуков, Т.Тараненко сыяқлы алымлардың мийнетлерінде гәпке тең фразеологизмлер сөз болады. Р.А.Байрамов гәпке тең фразеологизмлерди (фраземаларды) екиге: хабар хәм сорау гәплерге ажыратады². Қазақ тилиндеги фразеологизмлерди Р.Е.Жайсакова грамматикалық дүзиліси жағынан үйрене отырып, оларды морфологиялық тәрептен атауыш фразеологизмлер, рәуиш мәнилі фразеологизмлер, фәйил мәнилі фразеологизмлер, үндеу мәнилі фразеологизмлер хәм штамп фразеологизмлерге бөледі³. Өзбек тилинде гәпке тең фразеологизмлер грамматикалық тәрептен Ш.Рахматуллаевтың бир қатар мийнетлерінде үйренілген. Ол гәпке тең фразеологизмлерди дүзилісине қарай жай хәм қоспа гәп түріндеги фразеологизмлерге бөледі. Жай гәп түріндеги фразеологизмлерди гәп ағзаларына сәйкеслиги тәрепинен, ал қоспа гәп түріндеги фразеологизмлерди дизбекли хәм бағыныңқылы байланысы тәрепинен ажыратады⁴. Қ.Хақимов өзбек тилиндеги жай гәп түріндеги фразеологизмлердің бөлеклеринің өз алдына синтаксислик хызметте келиуін көрсетеді⁵.

Фразеология түркий тил билимінде өткен әсирдің орталарынан баслап арнаулы изертлеу объектлерине айналды. Түркий тиллердің фразеологиясы мәселелерин изертлеу тарийхында салмақлы изертлеушилер сыпатында, бизиң көз-қарасымыздан, белгили тюркологлар С.К.Кеңесбаев хәм Ш.У.Рахматуллаевларды тилге алсақ болады. Олардың бул мәселе бойынша арнаулы изертлеулері түркий фразеологиясының пайда болуы хәм рауажланыуында үлкен роль атқарды⁶.

Соңғы отыз-қырық жыл дауамында түркий тиллеріндеги фразеологизмлерди үйрениуде үлкен жетискенликлер қолға киргизилди. Бул дәуірде С.Н.Муратовтың «Устойчивые словосочетания в тюркских языках» (1961) атлы монографиясы Ш.У.Рахматуллаевтың «Некоторые вопросы узбекской фразеологии» (1966), Г.А.Байрамовтың «Основы фразеологии азербайджанского

³ Жайсакова Р. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. Алма-Ата, 1980, 17-18-бетлер.

⁴ Рахматуллаев Ш. Основные разновидности грамматического строения глагольных фразеологических единиц. //Вопросы фразеологии. Ташкент, 1957, Вып. 104, 131-бет.

⁵ Хақимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанликлери: филол. фанлари номзоди дисс... автореф. Тошкент, 1994, 20-бет.

⁶ Қараңыз: Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А., Хаютин А.Д. Очерки по истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. Самарканд, 1975, 5-70-бетлер. Малиновский Е.А. История изучения проблем фразеологии в русском языкознании. Ташкент, Фан, 1991, 5-92-бетлер.

языка» (1970), Г.Х.Ахунзяновтың «Идиомы» (1974), М.Ф.Черновтың «Фразеология современного чувашского языка» (1988) атлы бир қатар илимий мийнетлер, монографиялар, диссертациялар исленди.

Өзбек фразеологиясына арналған дәслепки мийнетлер 50-жыллардың басында пайда болды. Олардың қатарына Ш.Рахматуллаев, Я.Д.Пинхасов, А.Шомақсудов, М.Хусаиновлардың кандидатлық диссертацияларын киргизиў мүмкин¹. Бул мийнетлерде өзбек тилинің фразеологизмлери академик В.В.Виноградовтың структурал-семантикалық классификациясы тийкарында үйренилди, фразеологизмлер семантикалық биригиўшилиги жағынан фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық өтлесийлер хәм фразеологиялық дизбеклерге ажыратылды.

Соңғы жылларда өзбек тили фразеологиясы сезилерли дәрежеде раўажланып кетти. Өзбек тилинің фразеологиясына арналған мийнетлердин ишинде фразеологизмлердин айырым структуралық типлери, стильлик қолланылыў өзгешеликлери ҳаққындағы изертлеўлер, фразеологиялық сөзликлер пайда бола баслады. Соның менен бирге Ш.Рахматуллаев, А.Маматов, Б.Йўлдашевлардың изертлеўлери жарық көрди.

Фразеологизмлер ҳаққындағы машқаланың тил илиминде қоспалылығын дәлиллеўши мәселелер оғада көп. Усыған қарамастан елеге шекем қарақалпақ тил билиминде фразеология мәселелери жеткиликли дәрежеде илимий изертлеўлердин объекти болмай киятыр. Фразеологиялық сөз дизбеклери көпшилик жағдайда қурылысы жағынан еркин сөз дизбеклеринен парық қыла бермейди. Олардың ишинде хәзирги қарақалпақ тилиндеги еркин сөз дизбеклериниң барлық түрлерин ушыратыўға болады. Бул жағдай фразеологиялық сөз дизбеклерин еркин сөз дизбеклеринен ажыратыўдың қыйын хәм оғада әҳмийетли екенлигин көрсетеди. Сонлықтан да, қарақалпақ тилинің фразеологиясын изертлеў илимий көз-қарастан хәр тәреплеме үйрениў бугинги қарақалпақ тил билиминиң оғада әҳмийетли мәселелеринен бири болып саналады.

Қарақалпақ тилинің фразеологиясы бойынша усы ўақытқа дейин системалы түрде жазылған арнаўлы мийнетлер жоқ. Бул тараўда тек қарақалпақ тили фразеологиясының айырым мәселелери ҳаққында проф. Е.Бердимуратовтың «Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикологиясы». (Нөкис, 1994) атлы мийнетин атап көрсетиўге болады. Фразеологизмлердин сөзликлерде берилиў мәселелери С.Наўрызбаева тәрәпинен арнаўлы изертленди². Кейинги ўақытлары бул тараў бойынша бир қанша илимий

¹ Кеңесбаев С.К. 1). Устойчивое сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). АДД. Алма-Ата, 1955. 2). Фразеологические парные выражения в казахском языке. - Известия АН Каз ССР, Серия филологическая. №82, вып. 6. 1952, 3-13-бетлер; 3) О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. - Известия АН Каз ССР, Серия филологии и искусствоведения, вып. I-II. 1954, 6-28-бетлер.

² Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре АКД. М., 1967. кейин китап болып шықты: Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент. 1972.

мақалалар жәрияланды¹ хәм фразеологиялық сөзликлер дүзилди. Деген менен қарақалпақ тили фразеологиясының хәзирге дейин жетерли дәрежеде изертленилмей киятырған мәселелери көп.

Атақлы орыс лексикологларының бири Н.М.Шанский орыс тилинде фразеологиялық сөз дизбеклериниң изертлениуи хәм уйренилиуи жағдайын айта келип, хәзирги күнде тийкарынан алғанда, орыс тили фразеологизмлериниң семантикалық өзгешеликлери, көркем әдебиятта хәм публицистикада стильлик қолланылыуы бойынша көбирек изертленгенлиги тууралы, фразеологизмлердиң басқа аспектлерде уйренилиуи айрықша әхмийетке ийе екенлигин атаған еди. Соның менен бирге фразеологизмлердиң лексикалық курамы, дүзилиси, мәнилик тәрәпи, морфологиялық өзгешеликлери бүгинги күнде изертлеулердиң тийкарғы объектине айланыуы кереклигин көрсетип өтеди². Н.М.Шанскийдиң бул пикирлерин қарақалпақ тили фразеологиясы хәм оны изертлеу мәселелерине де толық тән екенлиги хәзирги қарақалпақ тил билиминде де айқын сезилмекте.

Жоқарыда аталған фразеология мәселелерине арналған мийнетлердиң көпшилиги дерлик фразеологизмлердиң семантикасын изертлеуге бағышланған. Фразеологизмлерди тек ғана семантикалық аспектте қарастырыу - оның тәбиятын ашыуда, оны тереңирек уйрениуде еле жеткиликсиз. Себеби фразеологизмлер өзгеше лексикалық-семантикалық белгилери менен бир қатарда дүзилислик курамалылығы менен де айырылып турады. Мине, фразеологизмлердиң бул сыпаты тек қарақалпақ тил билиминде емес, улыума түркий тиллеринде де арнаулы түрде изертлеу объекти болмай атыр. Сонлықтан да, биз бул жумысты улыума фразеология илиминде тың мәселе болып есапланған фразеологизмлердиң айрықша бир дүзилисине (конструкциясына) арнауды мақул көрдик.

Қарақалпақ тилиниң бай фразеологиялық материалларының ишинде курамалы дүзилiske ийе еки бөлектен туратуғын дүзилмелер көплек ушырасады: от басы //, ошақ қасы; бирде бийе //, бирде түйе; бир аяғы гөрде //, бир аяғы жерде; жөни жоқ //, жосағы жоқ; есигиниң кулпы //, сандығының зулпы; дос егиз //, душпан сегиз; ет етке //, сорпа бетке; тең теңи менен //, тезек қабы менен хәм т.б.

Бундай курамалы дүзилiske ийе фразеологизмлерди хәр бир бөлеги әдебий тилдиң өлшемине сәйкес пауза арқалы бөлинип айтылыуды талап етеди. Тилимизде усындай еки теңдей бөлектен туратуғын, өзине тән болған

¹ Ешбаев Ж. 1) Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасау мәселелери. —«Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР», 1974, №3, 135-152-бетлер; 2) Фразеологиялық вариантлар-көркем шығарманың тийкарғы сүүретлеу куралларының бири. —«Совет Каракалпакстаны», 1978. 9-август; Каримов К. Қарақалпақ тилиндеги жуп фразалық бирликлер хәм олардың лексика-семантикалық гейпара өзгешеликлери. —«Совет муғаллими». 1973, 23-июнь; Әбдимуратов К. Фразеологизмлер - тилимиздиң бай ғәзийнеси. —«Совет Каракалпакстаны», 1980, 17-январь; Турабаев А. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языкознания. Нукус, 1983, 187-193-бетлер.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., 1961, тт-бет.

өзгешеликлерге ийе айрықша дүзилме сыпатында көринетуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң бир түри бойынша арнаўлы изертлеў алып барыў, оғада әҳмийетли деп есаплаймыз. Өйткени, теңлес еки компонентли фразеологизмлер әдетте илимий көз-қарастан дыққаттан тыс қалып жүр, бирақ фразеологизмлерге тән өзгеше тил қубылысы сыпатында әдебий тилде кең тарқалған хәм жийи қолланылып киятыр. Сонлықтан улыўма тил илиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде теңлес еки компонентли фразеологизмлерди өз алдына арнаўлы түрде әҳмийетли мәселе ретинде үйрениў илимий жақтан да, әмелий жақтан да оғада зәрүрли деп есаплаймыз.

ТЕҢЛЕС ЕКИ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ СИСТЕМАСЫНДА АЙРЫҚША ДҮЗИЛМЕ СЫПАТЫНДА.

Фразеологизмлер семантикалық мәниси жағынан да, грамматикалық қурылысы көз қарасынан да, стильлик - функционаллық қолланылыўы бойынша да тилдиң басқа бирликлеринен өзине тән белгилери менен айрылып туратуғын тил бирликлеринен есапланады. Әсиресе, олар өзиниң лексика-семантикалық белгилери менен бир қатарда дүзилисиниң қурамалылығы менен де айрылып турады. Семантикалық жақтан қурамындағы жеке компонентлердиң пүтин бир мәниге қатнасы хәм биригиўшилиги бойынша фразеологиялық өтлесийлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер усаған семантикалық типлерге ажыралатуғын болса, дүзилиси бойынша олар жеке сөз дизбеги, жай гәп хәм қоспа гәп түринде ушырасады. Усының менен бирге олар қандай дүзилислик айрықшалықларға ийе болғаны менен қурамы бойынша турақлы, семантикалық жақтан пүтин мәни дөгерегине жәмлескен қоспалы сөз дизбеклери болып қала береді. Фразеологиялық сөз дизбеклери грамматикалық көз қарастан сөз дизбеги, жай гәп, қоспа гәп түрлеринде ушырасқаны менен олар теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үйрениўди, анықлаўды талап ететуғын бир-бири менен салыстырғанда өзгешеликлерге ийе екенлиги мәлим.

Қарақалпақ тилиниң бай фразеологиялық материалларын қарастырғанымызда, олардың хәр қыйлы дүзилмелер (конструкциялар) сыпатында көзге тасланатуғынлығын көрдик. Мәселен, дүзилиси жағынан бир бөлектен туратуғын фразеологизмлер: төбе шашы тикке турыў, тили қысқа болыў, бетине келмеў, көзди ашып жумғанша, ийт өлген жер, аўзы жеңил, аяқ алыс, жүрек жутқан, барымына барыў т.б. Фразеологизмлердиң ишинде қурамалы дүзилiske ийе болған теңдей еки бөлектен туратуғын дүзилмелер де тилимизде көплек ушырасады: от басы, ошақ қасы; көйлеги көк, тамағы тоқ; отырса опак, турса сопақ; бирде бийе, бирде түйе; бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде; т.б. Бундай дүзилмеге ийе болған фразеологизмлердиң хәр бир бөлеги әдетте әдебий тилдиң өлшеминен сәйкес пауза арқалы бөлинип айтылыўды талап етеди: отырса опак, // турса сопақ; ишкени алдында, // ишпегени

артында. Тилимиздеги усындай еки теңдей бөлектен туратуғын, өзине тән болған өзгешеликлерге ийе айрықша дүзилме сыпатында көзге тасланатуғын еки компонентли фразеологиялық сөз дизбеклериниң бундай түрин **теңлес еки компонентли фразеологизмлер** деп атаўды мақул көрдик. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамына киретуғын компонентлер (бөлеклер) егиздиң сыңарларындай уас, ықшам, теңдей болған еки параллель симметриялық пүтинниң еки жартысынан турады. Биз бул жерде фразеологизмлердиң семантикалық тәрәпин ғана емес, ал оны структуралық өзгешелигин есапқа алып, фразеологиялық дүзилмени пайда етиўши еки теңдей бөлектин хәр қайсысын өз алдына **компонент** деп атадық. Өйткени бундай еки компонентли фразеологизмлер пүтинниң еки жартысы сыпатында көринеди. Усы пүтинниң еки жартысы арасында семантикалық жағынан да, дүзилиси жағынан да теңлик айрықша сезилип турылады. Яғный олар арасында симметрия бар. Хәқыйқатында да бундай қубылысты пүтинниң еки жартысы арасындағы теңликти әдетте илимий тәжирийбеде симметрия деп қарайды¹.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлерди структуралық жақтан қарастырғанымызда, олардың курамы бирдей болған еки компоненттен туратуғынлығын көрдик. Сондай-ақ хәр бир компонент ағзалары да бирдей грамматикалық формадағы сөзлерден ибарат.

- 1) Жаў жағадан, ийт етектен (алыў);
- 2) Улды уяға, қызды қыяға (қондырыў);
- 3) Бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде (болыў);

Биринши фразеологизмниң курамы бирдей еки компоненттен турып, хәр бир компонент еки ағзадан ямаса еки сөзден дүзилген. Еки компоненттин биринши ағзалары атаў сеплиги формасында (жаў, ийт), ал екинши ағзалары шығыс сеплигинде (жағадан, етектен) болады. Екинши фразеологизмниң де хәр бир компоненти еки ағзадан ямаса еки сөзден дүзилип, хәр компоненттин дәслепки ағзалары табыс сеплиги түринде (улды, қызды), екиншилери барыс сеплиги түринде (уяға, қыяға) келеди. Үшинши фразеологизмниң хәр компоненти үш ағзадан куралып, биринши ағзалары санлық сөзлерден (бир, бир), екинши ағзалары тартымның үшінши бет түринде (аяғы, аяғы), үшіншиси орын сеплиги түринде (гәрде, жерде) жасалған. Бул фразеологизм курамындағы дәслепки еки ағза (бир аяғы) еки компонентте де қайталаңады.

Бундай теңлес еки компонентли фразеологизмлер улыўма тюркологияда басқа фразеологизмлерден бөлинип алынып, арнаўлы түрде изертлеў объекти болған жок. Фразеологизмлердиң грамматикалық курылысы бойынша фразеологизмлердиң бул түри қоспа гәп түриндеги фразеологизмлерге киргизилип, олардың синтаксислик хызмети ғана сөз етилген². Белгили бир

¹ Киргизско-русский словарь. Под. ред. АН Киргизской ССР. проф. К.К.Юдахина. М., 1957, 776- бет.

² Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. АҚД. Алма-Ата., 1980; Рафиев А.Р. Структурно-функциональные свойства фразеологических единиц в узбекском языке. АҚД. Ташкент., 1982; Рахматуллаев Ш. Основные грамма-

системаға ийе теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тиллик тәбияты арнаўлы түрде изертленилмегени менен тил қурылысында көринетуғын симметрия хәм параллелизмге байланыслы мәселелердің тилши алымлардың нәзерин ертеден - ақ аўдарып киятырғаны белгили.

Бизің жұмысымыздың изертлеў объекти болған фразеологизмлердің компонентлери арасындағы теңлеслик мәселеси туўралы тюркологияда биринши рет академик С.К.Кеңесбаев өзиниң бир қатар мийнетлеринде сөз етеди. Ол өзиниң «Қазақ тилиндегі фразалық қос сөзлер» деген мақаласында¹ жуп сөзлерге байланыслы «идиомалық» ямаса «фразеологиялық жуп бирлик» (оборот) деп аталған бурын изертленилмеген мәселени ортаға қояды. Автор жуп сөзлер менен «Әй дер әже жоқ, қой дер хожа жоқ; ақай жоқ, тоқай жоқ» усаған фразеологиялық сөз дизбеклериниң көп ғана улыўмалық қәсийетлерге ийе екенлигин айтады. Олардың дүзилислик уасалықларын көрсетеди. Тилдеги бундай фразеологизмлерге «өзгеше бир копуляция жолы менен дизбеклесе байланысқан параллель фразеологизмлер» деген анықлама береди. Автор «жуп сөз» категориясына сыпатлама бере отырып, айырым турақлы фразалардың мәниси хәм қурылысы жағынан жуп сөзлерге уас тәреплерин көрсетеди. Ол фразеологизмлердің биз изертлеп отырған топарын «Қос сөзди фразалар» деп атайды².

Жуп сөзлер бири-бири менен үнлесип, бири-биринен ажыратыўға болмайтуғын арнаўлы сөз топары. Ол өзиниң алдыңғы я соңғы компонентлери менен қатар турса ғана жуп сөз бола алады: ата-ана, жөн-жосақ, нан-пан түринде араларына дефис қойылып жазылады. Жуп сөзлер менен салыстырып қарағанымызда, теңлес еки компонентли фразеологизмлер көбинесе метафоралық мәниде жумсалады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлер еки жуп сөз дизбегинен де, еки бирдей гәптен де жасалыўы мүмкин. Бирақ бунда фразеологизмлердің қурамындағы сөзлер еки топарға бөлинип, параллель келип, формасы жағынан үйлесип, қыйысып келеди³.

Фразеологизмлерди жуп сөз қурамына киргизиў идеясы Б.Манасбаевтың анықламасында да көринеди: «Фразеологизмлерге идиома, фраза, нақыл-мақаллар жатады. Соның менен бирге қәлиплескен тыянақлы фразеологиялық топарға жататуғын бир тараўы - жуп сөзлер. Қазақ тилиндеги жуп сөзлер форма жағынан да, семантикасы жағынан да түрли-түрли болып келеди. Жуп сөзлердің сыртқы белгилери: а) дефис арқалы жазылады: тәлим-тәрбия; ә) үтир арқалы жазылады: узын арқан, кең түсаў»⁴;

тические особенности образных глагольных фразеологических единиц в современном узбекском языке. АКД. М., 1952; Основные разновидности грамматического строения глагольных фразеологических единиц. - Труды СамГУ., вып. 104, Ташкент., 1957, 13-бет.

¹ Кеңесбаев С.К. Қазақ тилиндегі фразалық қос сөзлер. //Известия АН КазССР Сер. линг. № 82, вып. у. 1950, 3-12-бетлер.

² Кеңесбаев С.К. Қазақ тил білімі туралы зертлеўлер. Алматы., 1987, 251-бет.

³ Сонда. 252-бет.

⁴ Балақаев М., Томанов М., Жайпейісов. Е., Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1974, 81-б.

Автор жуп сөзлерди фразеологиялық топарға киргизип, ал теңлес еки компонентли фразеологизмлерди жуп сөзлердин бир түри деп есаплайды. Фразеологизмлерди курылысы бойынша өзгешеликлерине қарай еки топарға бөлип, жупласып, қайталанып, қосарланып турған компонентлерине қарап, оларды жуп сөзлер қаратына жатқара алмаймыз. Хәқыйқатында да, бундай турақлы сөз дизбеклери улыўма бир фразалық мәни билдиргени менен, еки бөлекке бөлинген оның компонентлери жуп сөзлердегидей еки ғана емес, ал оннан да көп сөзлер дизбегинен турады. Яғный, хәр бир компонент өз-ара дизбеклескен еки, үш, төрт хәм оннан да көп лексемалардан дүзиледи. Демек, бундай курамалы курылысқа ийе фразеологизмлердин хәр компоненти белгили бир грамматикалық жақтан өз-ара үйлескен, қыйыннан қыйыстырылып куралған сөзлер топарынан ибарат. Бул теңдей еки компонент-фразеологизмлердин еки таянышы, тиреги, тийкары болып есапланады. Хәр бир компонентти пайда етиўши лексемаларды биз «компонент ағзалары» деп атағанды макул көрдик.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық материалларын анализлеп қарағанымызда, онда курамалы курылысқа ийе теңлес еки компонентли фразеологизмлер жүдә көплеп ушырасады. Бундай фразеологизмлер халқымыздың бай фольклорында, шебер жазыўшыларымыздың тилинде, аўызеки сөйлеўде жийи қолланылады. Мысалы:

... **қәдели ғарры, жигерли жигит, еңкейген ғарры, ембеклеген жас** қалмай келиң деп, әке бәршесин үш күнге дейин тәрбия қылып, бәршесиниң пәтиясын алып... («Қоблан» дәстаны).

Харамнан жоқ пышығы

Хадалдан жоқ таўығы,

Маңлайына шық питпеген,

Жыламай күни өтпеген. («Қырық қыз» дәстаны).

Искендер Зулхарнай дүньяға келип, сол тыныш отырған сахрайы халықтың уясы бузылды, **палапан басына, турымтай тусына** дегендей заман болды. (Т.Қайыпбергенов. «Маман бий» эпсанасы).

Мәгар тирилип келип бизлерден хабар алар болсаң, **қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай**, еки бирдей жетимиңди жетилдирген жалғыз ағаңа разы боларма едиң, әлле қәйтер едиң? (Ш.Сейтов. «Ығбал соқпақлары»)

Усы мысалларда келтирилген **қәдели ғарры, жигерли жигит; еңкейген ғарры, ембеклеген жас; харамнан жоқ пышығы, хадалдан жоқ таўығы; палапан басына, турымтай тусына; қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай** усаған фразеологизмлердин хәр қайсысы автордың ойын, мақсетин оқыўшыға анық өзиниң барлық эмоциональлық-экспрессивлик бояўлары менен жеткерийде үлкен хызмет атқарып тур. Бизин пикиримизше, бундай дүзилiske ийе теңлес еки компонентли фразеологизмлерди олар арасындағы семантикалық, грамматикалық, фонетикалық хәм стилистикалық белгилерди есапқа ала отырып, оларды фразеологизмлердин айрықша бир топары яғный теңлес еки компонентли фразеологизмлер деп атаған макул болады. Теңлес еки

компонентли фразеологизмлер көбинесе төрт сөзден ибарат болған еки жай гәптен - теңдей байланысқан еки компоненттен турады:

I	II
Үн жоқ	түн жоқ
Қуда да ғарқ	қудағай да ғарқ
Аўыл аймағы менен	бота тайлағы менен
Ай десе аўзы бар	күн десе көзи бар

Бул теңдей еки компонент фразеологизмлер симметриялы дүзилимнен қуралған. Симметриялы дүзилим хәр компоненттиң сәйкес ағзаларының бир-бири менен фонетикалық, грамматикалық, семантикалық жақтан сәйкеслесип келиўи арқалы дөреледи. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин тәбиятына тән болған усындай өзгешеликлер олардың компонентлериниң турақлылығын, тутаслығын, үнлеслигин, уйқасын тәмийинлейди.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердин хәр компонентиниң теңлигиниң сақланыўы, көркемликти күшейтиўши ырғақ пенен уйқастың қатнасы, фразеологизмлердин усы түриниң тилде сақланып, бүгинги күнге шекем қолланыўына тийкар болған.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер мәниси жағынан да, компонентлериниң байланысыўы жағынан да хәр түрли болып келеди. Солардың ишинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер өзлериниң сыртқы көриниси жағынан айрықша көзге түседи. Себеби теңлес еки компонентли фразеологизмлердин қурамындағы компонентлер бир-бири менен жупласып келсе, екиншиден, грамматикалық формасы жағынан да бир-бирине сәйкес келеди: **ақ шашлы, сары тисли; алдында басшы, кейнинде қосшы; бармақ басты, көз қысты; оты менен кирип, күли менен шығып; сырты жылтырап, иши қалтырап; сырты пүтин, иши түтин; үрерге ийти жоқ, сығарға бийти жоқ** т.б. Бундай фразеологизмлердин хәр бириниң компоненти өз-ара сан жағынан да, грамматикалық қурылысы жағынан да, формасы жағынан да биргелкили болып, үйлесип келген.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер компонент ағзаларының санына қарай хәм бир-бири менен грамматикалық жақтан байланысыўына қарай хәр қыйлы болып келеди.

Компонентлери грамматикалық жақтан еки түрли жол менен байланысыўы мүмкин: көмекши сөзлер арқалы хәм көмекши сөзлерсиз интонация арқалы.

1. Хәр компоненти еки ағзадан туратуғын фразеологизмлер:

- а) Көмекши сөзлерсиз байланысқан түри:
басы аўырып,	//	балтыры сызлап;
болары болып,	//	бояўы сиңип;
ерте турып,	//	кеш жатып;

жаның жайылсын, // ушың узайсын;
жаңаны еплеп, // гөнени сеплеп;
жүз бар, // қәтере бар;
ишкени алдында // ишпегени артында;
ишеги қатып, // силеси қурып;
ишкени ириң // жегени желим.

б) Көмекши сөзлер арқалы байланысқан түрі:

санда бар да, сапада жоқ;
алды бар да, арты жоқ;
айтары бар да, дерлиги жоқ;
ақ дегени-ақ, қара дегени-қара ;
көрерге көзи жоқ, атарға оғы жоқ;

2. Хәр компоненти үш ағзадан туратуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер: ақ дегени ақ, қара дегени қара; көйлеги тирсегине жетпей, шапаны дизесинен өтпей; көрерге көзи жоқ, атарға оғы жоқ; мүшесиниң мини жоқ, кирпичиниң кири жоқ; оты менен кирип, күли менен шығып; аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен. т.б.

3. Хәр компоненти төрт ағзадан туратуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер; ақ найзаның үшы менен, ақ билектиң күши менен; отыз жерге от жағып, қырық жерге қазан асып; аўзы тиймеген қасық жоқ, ийни тиймеген есик жоқ; астыңғы ерни жер тиреп, үстинги ерни көк тиреп т.б.

Қарақалпақ тилинде хәр компоненти төрт ағзадан туратуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер еки ағзалы хәм үш ағзалы фразеологизмлерге қарағанда жүдә аз ушырасады. Хәр компоненти төрт ағзадан туратуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер көбинесе, фольклорлық шығармаларда (әсиресе дәстанларда) жийи ушырасады.

Жоқарыда келтирилген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң үш түрин қолланыў жийлигин салыстырып қарағанымызда, ең көби еки ағзалы, оннан кейин үш ағзалы фразеологизмлер болып, төрт ағзалы фразеологизмлер жүдә сийрек қолланылатуғыны анықланды. Солай етип, қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер қурама жағынан еки, үш хәм төрт ағзалы болып келеди. Қурамындағы сөзлер саны жағынан усылай бөлген менен, олардың лексикалық қурамы, өз-ара байланысыў усыллары, гәпте басқа сөзлер менен грамматикалық байланысқа түсиўи хәм т.б. өзгешеликтери бар.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер барқулла дерлик қурамы жағынан биргелкили, яғный, қурамындағы ағзалар (сөзлер) теппе-тең келип, олар уйқасқа тийкарланып жасалады. Қурылысы жағынан сәйкеслик теңлес еки компонентли фразеологизмлерде миннетли түрде сақланыўи тийис болған белги болып есапланады. Солардың бири теңлес еки компонентли фразеологизмлер арасындағы симметрия менен параллелизм. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерге байланыслы биз «симметрияны» бир тутас фразеологизм дүзилиси жағынан бирдей болған еки бөлекке бөлиниўин айтамыз. Демек, симметриялы болған еки компонентли фразеологизм - еки компонент қурамындағы ағзаларының улыўма саны менен буўын саны тең келген, сеслик сәйкеслиги менен уйқасы бирдей болған фразеологизм.

Мысалы: жегени желим, ишкени ириң; елден ерек, журттан жырақ; сырты жылтырақ, иши қалтырақ; оты менен кирип, күли менен шығып, т.б.

Ал, «параллелизм» деп еки бөлектиң бирин - бири қайталауына, бир-бири менен уйқасып тұрыуына айтамыз.

Параллелизм менен симметрия теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалуына, қәлиплесіуіне және турақлы сыпатқа ийе болыуына ең зәрүрли болған шәртлердің бири болып есапланады. Хақыйқатында да симметриялылық хәм параллелизм тилимиздеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің көпшилигинде дерлик толық сақланады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердеги параллелизм менен симметрия яғный қурылысы жағынан сәйкесликтің өзи бир неше көринистен турады. Соның ишинде фразеологизм қурамындағы сөзлердің сан жағынан теңлиги айрықша орын тутарды. Еки компонент арасындағы симметрия менен параллелизм, ең алды менен, олардың компонент қурамында (ишки) және компонентлер арасындағы (сыртқы) өз-ара теңликти сақлауға байланыслы болады. Бул жерде теңлик еки компонент ағзасы болған сөзлердің улыу ма санына ғана емес, ал сол сөзлердің бууын санына да қойылатуғын зәрүрлик сыпатында көринеди. Немис тилин изертлеушилердің бири Н.Т.Головкина қайталау усылының сөйлеудің түрли жанрлар менен түрлерінде стильлик курал сыпатында хызметин белгилей отырып, синтаксислик параллелизмнің көбинесе ауызеки халық поэзиясы тилине тән тиллик кубылыс екенлигин атайды. Көпшилик нақыл-мақаллардың синтаксислик параллелизмге қурылғанлығын белгилейди. Ауызеки халық дәретиушилигинің түрли жанрларында синтаксислик параллелизмнің кең тарқалыуы ауызеки қатнастың формалық талаптарынан келип шығады. Ол параллель симметриялық дүзилистің өзине тән ритмикалық-мелодикалық өзгешеликтери менен пикирди толық еситиу хәм қабыл етиуіне байланыслы болады. Усыған сәйкес синтаксислик параллелизм сөйлеудің басқа түрлерінде, мәселен, көркем әдебият, публицистика, илимий прозада кең пайдаланылады. Бундай параллель конструкцияларда көринетуғын бир типлилик пикирдің ең алды менен логикалық тәрәпин белгилейди. Анау яки мынау жеке фактлерди салыстырып қарау арқалы логикалық дүзилистің анықлығын тәмийинлейди¹.

Төмендеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурылысы бойынша сәйкеслигине нәзер салайық:²

үн жоқ, // түн жоқ (2-2);

сорау жоқ, // соғыу жоқ (3-3);

бирде бийе, // бирде түйе (4-4);

асарын асап, // жасарын жасап (5-5);

жақсысын асырып, // жаманын жасарып (6-6);

¹ Головкина Н.Т.. Повтор как стилистическое средство в различных видах и жанрах речи. АКД, М., 1964, 14-бет.

² Еки компонент арасындағы қос таяқша (//) симметрия хәм параллелизмнің шәртли белгиси ретінде қолланылады, ал қауыстың ишиндеги санлар еки компонент ағзаларының бууын санын көрсетеди

кирипигиниң кири жоқ // мүшесиниң мини жоқ (7-7);
ақ найзаның ушы менен, // ақ билектиң күши менен (8-8);

Тилдеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң басым көпшилиги қурамы жағынан бирдей, компонент қурамындағы ағзаларының буўын саны тең болып келеди. Соның менен бирге оларда өзине тән үйлесиўшилиқ, ырғақ, уйқас, сәйкеслик сезилип турады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң бәрине улыў-малық болған өзгешеликлер (сыпатлар): компонентлер аралық пауза, симметриялық көринис, параллель ағзалардың жарыса жупласыўы.

Тилимизде усындай теңлиги сақланған теңлес еки компонентли фразеологизмлер менен бирге компонент ағзаларының хәм хәр компонентте буўын санының бирдей болмаған түрлерин де көриўге болады. Бундай фактлер хәр түрли себеплерге байланыслы ушырасады.

1. Теңлес еки компонентли фразеологизмниң компонент ағзаларының биреўи ямаса еки компоненттиң биреўи қысқартылып қолланылады. Бундай қысқартыўлар бир неше түрде гезлеседи:

а) Теңлес еки компонентли фразеологизмниң алдыңғы компонентинде соңғы ағза түсип қалады. Усы түрдеги теңликтин «бузылыўы» тилдиң екинши бир заңлылығына байланыслы болып отыр. Яғный, сөзди үнемлеўге, ықшамлылыққа умтылыўға, стильлик талапларға байланыслы. Мәселен, төмендеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң биринши компонентиниң соңғы ағзасы барқулла қайталанып айтыла бермейди:

Көрерге көзи (жоқ), атарға оғы жоқ....:

Көзи есикте (емес), арқасы бесикте емес....:

Аўырдың үсти (менен), жеңилдиң асты менен....:

Ай десе аўзы (бар), күн десе көзи бар....:

Усындай тәртиптеги қысқартыўлар фразеологизмлерди айтыўда жеңиллик хәм ықшамлылықты пайда етеди. Сонлықтан да аўызеки сөйлеўде хәм көркем шығарма тилинде фразеологизмлер қурамындағы бундай қысқартыўлар жийи ушырасады. Мысаллар:

... **Ай десе аўзы, күн десе көзи бар** пери. Бул келиншекти көргенлер де әрманда, көрмегенлер де әрманда. (Г.Есемуратова. «Қәллигүл»).

... Қатар жатқан қарыўлы,

Ақ денели арыў бар,

Ай десе аўзы бар,

Күн десе көзи бар... («Қырық қыз» дәстаны).

....Сөйтип, 1928 жылдан баслап тентиреп-телмиреўди мойныма алдым.

Барарға жер, батарға көл жоқ. (Ж.Аймурзаев. «Жетимниң жүреги»).

...Қаяқтан жер табарман,

Сен өскен жерим сен қалдың.

Барарыма жерим жоқ,

Батарыма көлим жоқ... (Жийен жыраў «Хош болың дослар»).

...**Отырсам опак, турсам сопак болып** жүрген бұлгиншиликтен айрылдым. (Ж.Аймурзаев «Жетимниң жүреги»).

...**Отырсам опак болдым, турсам сопақ болдым**, ақыры ол үйден биротала кетиўге туўра келди. (Ж.Аймурзаев «Жетимниң жүреги»).

...Асығыста Бозуғлан **отырып парахаты, турып тақаты болмай**, үй-үскенесин жыйдырды. («Бозуғлан» дәстаны).

... Бозуғлан мына сөзди еситип, түклери тебендей шаншылып, етине қалтыратпа тийип, **отырып парахаты, турып тақаты болмай**, куйқа тери жуўлады қаны қызып қайнады. («Бозуғлан» дәстаны).

а) Еки компоненттиң де соңғы ағзасы түсирилип айтылады:

...Излегени - **аўырдың үсти, жеңилдің асты**. Балық аўласын дүканда ҳаял-қызлар да ислемай ме? (К.Султанов. «Ақдәрья»).

... Оның илимпаз болғаны қайда, әй ўәдеге опасыз, илимди қорлаўшы, **аўырдың үсти, жеңилдің асты** менен күн көриўши. (К.Жуманиязов. «Дәслепки кәдем»).

б) Еки компоненттиң биреўи толығы менен түсирилип айтылады:

Жаў жағадан, ийт етектен алыў фразеологизминиң екинши компоненти қысқартылып қолланылған:

Жаў жағадан алып атырғанда тынышлық ўақыттағыдай ағаш, май, тор бар деп қалай миллет етерсең. (К.Султанов «Ақдәрья»).

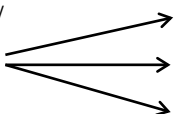
Көзи есикте емес, арқасы бесикте емес фразеологизминиң биринши компоненти қысқарып қолланылады:

- **Иним, тәрбияла арқасы бесикте емес**, пайдасына пүтин...

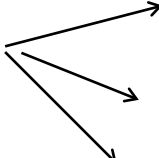
(Ш.Сейтов «Халқабад»).

Солай етип, аўызеки сөйлеў тилинде, көркем шығармаларда теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң бир - еки ағзасы, ямаса бир компоненти толық түсирилип айтылыў фактлери аз болса да ушырасады. Фразеологизмлерди усындай етип түрлендирип, ықшам етип айтыў берилежақ ойға, дүзилип атырған гәпке өзгеше бир түс, өзгеше бир көрик береді.

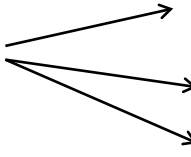
Фразеологизмниң қысқармаған түри.	қысқартылып қолланылған түрлери.
-----------------------------------	----------------------------------

Көерге көзи жоқ // атарға оғы жоқ.

- 1) Көерге көзи, атарға оғы жоқ.
- 2) Көерге көзи жоқ.
- 3) Атарға оғы жоқ

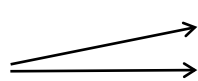
“аррылықтың алды деп // Жигитликтің соңы деп

- 1) “аррылықтың алды, жигитликтің соңы деп.
- 2) “аррылықтың алды деп
- 3) Жигитликтің соңы деп

Батарына жери жоқ // Батарына көли жоқ

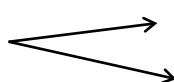
- 1) Барарына жери, батарына көли жоқ.
- 2) Барарына жери жоқ
- 3) Батарына көли жоқ

Ишеги қатып \\
силеси қурып

1) ишеги қатыў
2) силеси қурыў

Жүзден жүйрек //
мыңнан тулпар

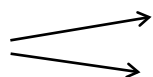
1) жүзден жүйрик
2) мыңнан тулпар

Жегени алдында //
жемегени артында

1) жегени алдында
2) жемегени артында

Белди буўып //
жеңди түрип

1) Белди буўып,
2) жеңди түриў

2. Теңлес компонентли фразеологизмнің қурамына қосымша сөз қосылып жумсалады:

а) Биринши компоненттің алдында сөз қосылып қолланылыўы:

аўзынан ақ ийт кирип, кара ийт шығыў : **есигин** жел ашып, жел жаппаў:

ә) Фразеологизмнің кейнине сөз қосылып қолланылыўы: отырып парaxаты, турып тахаты **болмаў** : кара тер, кара суў **болыў** : кирмеген есиги, үңилмеген тесиги **қалмаў** : кирерге есик, шығарға тесик **таппаў** : палапаны басына, турымтай тусына **кетийў**; ыдыстағы ыдыс, қаптағы қап **болыў**; түби бир, шақасы мың **болыў** т.б.

б) Компонентлер арасындағы сәйкесликтің дәнекерлер арқалы бузылыўы: аты бар **да** //, заты жоқ : айтары бар **да** //, дерлиги жоқ; саны бар **да** //, сапасы жоқ; о заман **да** //, бу заман : тилге бар **да** //, динге жоқ; бәрин айт **та** //, бирин айт т.б.

Теңлес компонентли фразеологизмлердің қурылысы жағынан сәйкесликтің «бузылыў» заңлылығы изертлеў барысында қосымша ағзаның көбинесе екінши компоненттің соңына дизбеклесетуғынлығы анықланды. Бул қосымша ағзаның фразеологизмнің қурамына енгизилиўи заңлы хәм тәбийий кубылыс. Себеби еки компонент қурамына дизбеклесип қолланылған бул ағзалар фразеологизмлердің мәнисин толықтырып, қолланыў шегарасын анықлап турады. Усындай жағдайларда қосымша түрде киргизилген ағзаны **факультатив ағза** деп қарасақ болады. Берилген теңлес еки компонентли фразеологизмлер қурамындағы ағзаларының грамматикалық қурылысы факультатив ағзаны есапқа алмағанда бирдей болып келеди.

Жатқаны боклық, жутқаны шаңғыт (болыў) (5 буўын- 5 буўын)

Палапан басына, турымтай тусына (кетийў) (6 буўын- 6 буўын)

Төсенгени топырақ, жамылғаны жапырақ (болыў) (7буўын-7 буўын)

Жаў жағадан, ийт етектен (алыў) (4 буўын- 4 буўын)

Қара тер, кара суў (болыў) (3 буўын- 3 буўын)

Хәм уры, хәм үстем (болыў) (3 буўын- 3 буўын)

Бирақ, теңлес еки компонентли фразеологизмлерди қурылысы жағынан қарастырғанымызда, олардың бәри бирдей болып келе бермейтуғынлығын көрдик. Жыйналған материалларымыздың ишинде буннан басқа да түрлери де гезлести. Мысаллар:

Асты жер, үсти тепки (болыў) (3 буўын - 4 буўын)

Ақсақтың ақырына, соқырдың соңына (бағыў) (7 буўын-6 буўын)
Жегени жемис, ишкени пал (болыў) (5 буўын-4 буўын)
Жортқанда жолың, Қыдырата жолдасың (болыў)
(5 буўын-7 буўын).

Бул мысаллардағы теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тийкарғы курамында (факультатив ағза бөлек алынады) абсолют теңлик сақланбаған. Бул жерде дизбеклесип келген ағзалардың буўын санына емес, ал олардағы үнлесликтің аллитерациялық, ассонанслық эвфониясына көбирек хызмет жүкленгенлиги сезиледи.

Еки компонент арасындағы (сөз хәм буўын) абсолют теңликтің бузылыўының себеплерин төмендеги мысаллар арқалы анықлаўға хәрекет етейик. Мысалы:

... Бәлким қатланбассаң, **ақсақтың ақырына, соқырдың соңына бағайыншы** (Ш.Сейтов. «Халқабад»).

... **Жортқанда жолың, Қыдырата жолдасың болсын**, деп пәтиясын берди (Х.а.).

Бул келтирилген мысалларда теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң ағзаларының саны да, буўын саны да хәр қыйлы. Абсолют теңлик жоқ. Сонда да бул фразеологизмлердиң турақлы болып қәлиплесіўинде нелер себеп болған ?... Бизиң пикиримизше, буған, бириншиден, грамматикалық қурылысының сәйкеслиги, екиншиден, дизбектиң уйқасқа қурылғанлығы, үшіншиден, фразеологизмнің еки компоненти де бирдей ырғақ пенен айтылғанлықтан, белгили бир үйлесіўшилик, үнлеслик (эвфония) себепли болса керек.

Ақсақтың ақырына, соқырдың соңына бағыў. Бул фразеологизмнің еки компонентиниң де биринши ағзалары ийелик сеплиги формасында ақсақтың-соқырдың хәм екинши ағзалары да бирдей грамматикалық формада келген (ақырына-соңына). Екиншиден, бул фразеологизм уйқасқа қурылған (ақырына-соңына). Үшіншиден, бул дизбек пүтини менен анафоралық эвфония тийкарында жасалған. Яғный биринши компоненттеги еки ағзада да бирдей ақ-ақ (**ақсақтың, ақырына**) сеслер со-со (**соқырдың соңына**) сеслер дизбегинен басланған.

Жортқанда жолың, Қыдыр ата жолдасың болсын, - деген теңлес еки компонентли фразеологизмге де төмендегидей сыпатлама берсек болады: Бириншиден, еки компонент те грамматикалық қурылысы жағынан сәйкес келеди (**жолың-жолдасың**). Екиншиден, дизбек уйқасқа қурылған (**жолың-жолдасың**). Үшіншиден, фразеологизмде сеслик эвфония сақланған. Мәселен, биринши компонентиндеги еки ағза да бирдей сеслердиң қайталаныўынан басланады. (**Жортқанда жолың, жо-жо**), яғный биринши компонент анафоралық эвфонияға тийкарланған.

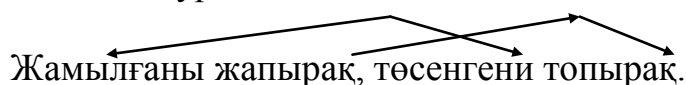
Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң абсолют теңлиги «бузылған» жағдайда да фразеологиялық дизбектиң грамматикалық сәйкеслиги, уйқасы, сеслик үнлесіўи сақланады.

Теңлес компонентли фразеологизмлер ишинде компонент ағзаларының абсолют теңлиги сақланбағанлары да ушырасады. Олардың тилимизде

қәлиплесип, турақланыуы жийи қолланылыуының себептери бар (грамматикалық сәйкеслик, уйқас, сеслик үйлесиу хәм т.б.).

Абсолют теңликке тийкарланып жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер менен теңлиги «бузылған» теңлес еки компонентли фразеологизмлерди салыстырып қарағанымызда, алдыңғы түрлериниң тилимизде көбирек ушырасатуғынлығы мәлим болды.

Абсолют теңлиги сақланған және теңлиги «бузылған» теңлес еки компонентли фразеологизмлер көркемлилиги, мәнисиниң тереңдилиги, хызмети жағынан бир-биринен кем емес. Булардың екеуинде де аллитерация, ассонанс, анафоралық эвфония, ырғақ, уйқас бирдей дәрежеде ушырасады. Мысалларда көрингениндей-ақ теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қурамындағы компонентлер дәл ситуацияға сәйкес пикир өткирлилигин, оның эмоциональлық-экспрессивлик тәсиршеңлигин пайда етеди, стильлик жақтан ықшамлылықты иске асырады. Булардың барлығы да қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сөз дизбеклери қурамында, соның ишинде фразеологизмлер системасында олардың басқа түрлерине қарағанда айрықша дүзилме (конструкция) екенлигин дәлийллейди. Сонлықтан да, теңлес еки компонентли фразеологизмлер өзгеше дүзилме сыпатында танылып, өзгеше грамматикалық-стильлик өзгешеликлери арнаулы түрде илимий изертлеулердиң объекти болыуы тийис. Теңлес еки компонентли фразеологизмлер жасалыуы жағынан да, жеке компонентлериниң грамматикалық формалары жағынан да, сөз шақаптарына қатнасы бойынша да, сондай-ақ компонентлериниң синтаксислик байланысы бойынша да улыұмалық белгилерге ийе. Мысалы: жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ; есигиниң қулпы, сандығының зулпы; салыулы төсек, салқын жай; басы ауырып, балтыры сызлау. Биринши теңлес еки компонентли фразеологизмниң биринши компоненти **жамылғаны жапырақ**, ал екинши компоненти **төсенгени топырақ** түринде қәлиплескен. Сыртқы формасы менен ишки мазмуны жағынан олар арасында сәйкес бирдей усас симметрияға ийе улыұмалық белги анық сезилип турады:

Жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ.

Компонентлериниң жасалыуы жағынан биринши компоненти еки ағзадан (жамылғаны жапырақ) турады, бириншиси келбетлик фейил, екинши ағзасы атлық, компонентлердиң биринши ағзалары (жамылғаны, төсенгени) тартымланған, бирлик сан түринде, ал екинши ағзалары (жапырақ, топырақ) атау сеплиги формасындағы атлықлар. Биринши компонентти қурайтуғын ағзалар арасында да, екинши компонентти қурайтуғын ағзалар арасында да бирдей синтаксислик байланыс көзге түседі, яғнай компонент ағзалары бир-бири менен жупкерлесіу арқалы байланысқан. Бул теңлес еки компонентли фразеологизмниң сәйкес компонентлерин бир-бири менен салыстырғанда формалық жағынан да, жасалыуы жағынан да, синтаксислик байланысы көзқарасынан да бирдей сәйкеслик хәм улыұмалық белги көзге тасланды. Компонент ағзаларының фразеологизм қурамындағы орнында да улыұмалық бар. Яғнай, тартымлы форма (жамылғаны, төсенгени) препозициялық, ал

екинши ағза (жапырақ, топырақ) постпозициялық жағдайда тұрады. Улыұмалық белгилер олардың фонетикалық жақтан да сеслик сәйкеслігін пайда етіуге, пүтин мәниниң эмоциональлық-экспрессивлік күшейтіуши бояуын дөретиуге себепши болып тұр.

Жоқарыда келтирилген екінші теңлес екі компонентли фразеологизмнің **улды уяға, қызды қыяға** (қондырыу) екі компоненти де екі ағзадан тұрады: **улды уяға // қызды қыяға**. Сыртқы формасы хәм мазмуны жағынан олар арасындағы сәйкеслік хәм бирдейлік анық сезиледи. Мәселен, компонент ағзаларының бириншилери табыс сеплиги формасындағы атлықлар (**улды, қызды**), екіншилери (**уяға, қыяға**) барыс сеплигиндеги атлық сөзлер. Компонент ағзалары бир-бири менен басқарыу арқалы синтаксислик байланысқа түскен. Фразеологизм құрамындағы компонент ағзаларының орнында да улыұмалық белги көринеди. Яғный, табыс сеплиги формасы препозициялық, ал барыс сеплиги формасы постпозициялық халатта тұрады. Бул фразеологизмде компонентлери арасында, сондай-ақ компонент ағзалары арасында да фонетикалық жақтан сеслик сәйкесліги жүдә анық көринеди. Мәселен, фразеологизм құрамындағы екі компонент бир-бири менен (**улды уяға, қызды қыяға**) және компонентлер құрамындағы ағзалары да бир-бири менен (**улды_уяға, қызды қыяға**) фонетикалық жақтан сәйкесленіп тұр. Буларда ассонанс, аллитерация хәм рифма анық көринеди. Бундай сеслик сәйкесліклер теңлес екі компонентли фразеологизмнің мәнисин эмоциональлық-экспрессивлік жақтан бояуын күшейтеди.

Ауырдың үсти менен, жеңилдің асты менен деген теңлес екі компонентли фразеологизмнің хәр компоненти үш ағзадан тұрады. Үш ағзаның биреуі (**менен**) екі компонентте де қайталанады. Компонентлердің сәйкес екі ағзасы бир-бирине қарама-қарсы мәнидеги сөзлер болып, контрастлық қатнастағы семантикалық элементлерден тұрады:

ауырдың - жеңилдің
асты - үсти

Фразеологизм құрамындағы сәйкес ағзалардың бундай қарама-қарсы мәнидеги сөзлер болып келиуінің өзи де, теңлес екі компонентли фразеологизмлерге тән болған үйлесимликти пайда етеди. Бул теңлес екі компонентли фразеологизмнің алдында келтирилген (**улды аяға, қызды қыяға**) фразеологизми менен өзгешелиги компонентлер арасында ямаса компонент ағзалары арасында фонетикалық сәйкеслік онша сезилмейди. Компонентлериниң жасалуы бойынша қарастырғанымызда хәр бир компонент үш ағзадан тұрады, биринши ағзалары (**ауырдың//жеңилдің**) ийелик сеплиги формасындағы атлық (затласқан); екінши ағзалары (**асты//үсти**) рәуиш сөзлер, үшінши ағзалары (**менен//менен**) тиркеуши сөз болып, ол екі компонентте де қайталанады. Айырым уақытлары биринши компоненттеги **менен** ағзасы қысқартылып та жумсалыуы мүмкин. Компонентлер арасындағы сәйкес бирдей симметрияға ийе улыұмалық белги анық көринеди:

ауырдың үсти менен, жеңилдің асты менен.

Жоқарыда келтирилген теңлес еки компонентли фразеологизмдери тән болған улыўмалық белгилер қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмдердиң барлығына да дерлик тән. Бул белгилер теңлес еки компонентли фразеологизмдердиң жасалыўына, тилде қәлиплесиўине, колланыўға таяр, ықшам, бир тутас тиллик қурал ретинде тураклы сыпатқа ийе болыўын тәмийин етип тур.

ТЕҢЛЕС ЕКИ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ХӘМ ГРАММАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Теңлес еки компонентли фразеологизмдердиң фонетикалық сәйкеслиги

Теңлес еки компонентли фразеологизмдердиң барлық жағдайда дерлик фонетикалық жуплылығы менен үйлесип келиўи сақланады. Яғный, компонентлери бир-бири менен, компонент ағзалары өз-ара уйқасады хәм рифмаласады. Мине, усы компонентлердиң, компонент ағзаларының сеслик үнлеслиги (эвфониясы) фразеологизмниң жасалыўына қәлиплесиўине, тураклылығының сақланыўына тәсир етиўши ең зәрүрли болған факторлардың бири болып есапланады.

Еки компонент системасындағы сес үнлеслигин бир-бирине байланыслы еки түрге бөлип қараўға болады:

а) **ишки сес үнлеслиги**, яғный компонент қурамындағы ең тийкарғы ағзалардың өзли-өзине тән сес үнлеслиги: **ойы-ойға**, **санасы санға** (бөлиниў) **алып алты**, **жеп-жети**; **жегени желим**, **ишкени ириң** т.б.

ә) **сыртқы сес үнлеслиги**, яғный еки компонент ағзаларының өз-ара және компонентлер ара үнлесиўи **басы аўырып**, **балтыры сызлаў**; **ат қойып**, **айдар тағыў**.

Даўыслы, даўыссыз сеслердиң өз-ара сәйкесленип дизбеклесиўи, түбир менен қосымталардың сәйкесленип үнлесиўи усаған қубылыслардың барлығы теңлес еки компонентли фразеологизмдердиң жасалыўында, олардың туракланыўында үлкен әхмийетке ийе болады. Бундай халатларды қәлеген еки компонентли фразеологизмниң қурамында ушыратыўға болады. Даўыслы сестен басланатуғын сөзлер биринши ағза болып келетуғын еки компонентли фразеологизмдер:

[А] Ағам барда, **арқам тамда**; **ашса** - **алақанымда**, **жумса жудырығымда**: **ашың менен айланып**, **тоғып менен толғанып**; **ақ найзаның ушы менен**, **ақ билектиң күши менен**; **алып алты**, **жеп жети**; **аўыл аралас**, **қой қоралас**; **алма мойын**, **аршын төс**; **аспан аядай**, **жер тебингидей**; **ат қойып**, **айдар тағыў**; **аўыл аймағы менен**, **бота тайлағы менен**; **ақсақтың ақырына**, **соқырдың соңына**; **ай жүр**, **аман жүр**; **айтқанына көнип**, **айдаўына жүрип** т.б.

[О] **От басы**, **ошақ қасы**; **ойы-онға**, **санасы-санға** (бөлиниў); **отырса опақ**, **турса сопақ** (болыў); **ойды орып**, **қырды гезиў**, т.б.

[Ө] **Өзегин өртеп**, **жулынын жулқып**: **өзи бий**, **өзи шер** т.б.

[Е] Елге елеулі, халыққа қалаулы; ети енисип, қаны қарысыу, елден ерек, журттан жырақ; есин билип, етегин жауып; еңкейген ғарры, ембеклеген бала, т.б.

[И] Ишкени-ириң, жегени-желим; изиндеги иниси, алдындағы ағасы, т.б.

Бұл мысалларда сөз басында қолланған дауыссыз сеслер кейінгі сөзлерге де, хәтте келесі компонент ағзаларына да өз тәсірін тийгизіп тұрғанын көріуімізге болады. Соның менен бірге және бір кеуіл аударатуғын тиллик қубылыс биринши компонент ағзалары тек ғана екі дауыссыз сестен дүзілген, бұл тиллик заңлылық екінши компонентте де дәл сол түрінде қайталаанады. Бұл қубылысты төмендегі фразеологизмлердің мысалынан көрсек болады:

Ашыған қамыр, қызған тандыр	(а-ы) 5-4
Басы ауырып, балтыры сызлап	(а-ы) 5-5
Ай жүр, аман жүр...	(а-ү) 2-3
Үн жоқ, түн жоқ...	(ү-ө) 2-2
Етеги елпи, жеңі желпи...	(е-и) 5-4
Сөзи не, өзи не...	(ө-и-е) 3-3
Жаны бир, қаны бир...	(а-ы-и) 3-3

Берілген мысалларда хәр бір компонент ағзалары симметриялы жайласқан жуп ағзалардың бууын саны дерлік бірдей, тек айырым мысалларда ғана бууын көрсеткішлерінде азы-кем өзгешеликтер ғана сезиледи. Демек, теңлес екі компонент құрамындағы симметриялы ағзалардың ишки сес үнлеслиги сақланған.

Екі компонент ағзаларының тәкирарланыуы хәм компонентлер арасындағы үнлеслик.

1. Сес үнлеслигинің абсолют түри: жанға жан, қанға қан: айтқаны айтқан, дегени деген; асарын асап, жасарын жасап; т.б. Теңлес екі компонентли фразеологизмдердегі сеслик сәйкесликтің абсолют түри жупласқан ағзалардың пүтини менен тәкирарланып келиуі арқалы жасалған.

2. Компонент құрамындағы бір ағзаның тәкирарланып келиуі арқалы жасалған теңлес екі компонентли фразеологизмлер: **Биресе** олай, **биресе** былай: **бир** қызарды, **бир** бозарды: есабы **жоқ**, саны **жоқ**; жөни **жоқ**, жосағы **жоқ**; хәм палақпан, хәм сақпан: хәм уры, хәм үстем: **бири** алтын, **бири** гүмис: бас **демей**, көз **демей**, **биреу**ди алдап, **биреу**ди арбап; үн **жоқ**, түн **жоқ**; қазан да **май**, шөмиш те **май**: сен көр, мен көр т.б.

3. Компонент құрамындағы екі ағзаның тәкирарланып келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: **бир аяғы** гөрде, **бир аяғы** жерде; **бир урты** май, **бир урты** қан; **бир қулағынан** кирип, **бир қулағынан** шығып; бир жағадан бас **шығарып**, **бир** жеңнен қол **шығарып**: аузы **тиймеген** қасық **жоқ**, ийни **тиймеген** есик **жоқ**; екі аяғын ат **етип**, екі қолын қамшы **етип**; **ақ** найзаның ушы **менен**, **ақ** билектің күши **менен**, т.б.

4. Хәр компонент құрамындағы үш ағзаның тәкирарланып келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: **бир қолымды** уры **етип**, **бир қолымды** қуры **етип**; **бир көзине** жас алып, **бир көзине** қан алып т.б.

Фразеологизмлердің қурамындағы қайталаулар ойды, сезимді ықшам, астарлы көркемлеп жеткеріу мақсетінде пайда болған заңлы кубылыс болып табылады.

Теңлес еки компонентли фразеологизм ағзаларының өз-ара хэм компонентлер арасында үнлесиуи.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердеги үнлесликтің бул түрин «Сыртқы сес үнлеслиги» деп қарасақ болады. Себеби қайталау, түриндеги сес үнлеслигинен булардың айырмашылығы - еки компонент қурамындағы ағзалардың көркемлеу қуралы ретінде сес гармониясын дөрететуғын усыллардың бири аллитерация ямаса ассонанс түринде қайталаныуы болып табылады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлерде барлық жағдайда дерлик фонетикалық жупласлықтың сақланғанын көриуимизге болады. Яғный фразеологизм қурамындағы сөзлер өз-ара үнлеседи, уйқасады, рифмаласады. Еки компонент ағзаларының үнлесиуи рифма, аллитерация, ассонанс түринде ушырасады.

Рифма хәр компоненттің ақырғы бууынының уйқасыуынан көринеди: хэм палақпан, хэм сақпан; бирде бийе, бирде түйе; жаның жайылсын, ушың узайсын; көйлеги тирсегине жетпей, шапаны дизесинен өтпей; отырса опақ, турса сопақ; тауына қарай қуланы, жерине қарай жыланы; қарамнан пышығы, хадалдан тауығы (жоқ); бармақ басты, көз қысты; етеги елпи, жеңи желпи; улын уяға, қызын қыяға; улын урып, қызын қырып; есигиниң қулпы, сандығының зулпы, я бақ, я шарбақ т.б.

Аллитерация бирдей ямаса усас дауыссыз сеслердің сөз басында қайталанып келиуи арқалы, ал ассонанс бирдей я усас дауыссыз сеслердің сөздің ең басында қайталанып келиуи арқалы жүзеге асады. Аллитерациялық хэм ассонанслық уйқас түрлери де теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тәбиятына тән кубылыс. Буны төмендеги мысаллардан анық көриуге болады. Мәселен, аллитерациялық уйқас түриндеги үнлеслик түрли көринислерде ушырасады:

1) Фразеологизм қурамындағы барлық сөзлер бирдей дауыссыз сеслер менен үнлеседи:

Жөни жоқ, жосағы жоқ ... (ж-ж // ж-ж)
Тоғыз турып, тоқсан толғанып... (т-т // т-т)
Қууанышына қууанып, қайғысына қайысып... (қ-қ // қ-қ)
Келгеннің келсабын, кеткеннің кетпенин... (к-к // к-к), т.б.

2) Хәр бир компонент өз алдына бирдей, я усас дауыссыз сеслер менен үнлеседи:

Жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ (ж-ж // т-т)
Қой қозылап, бота бозлап ... (қ-қ // б-б)
Шалабын шайқап, толысын төгип (ш-ш // т-т)
Қанатлыға қақтырмай, туяқлыға тептирмей (қ-қ // т-т)
Тамағы тоқ, көйлеги көк... (т-т // к-к)
Бөдене басына, турымтай тусына... (б-б // т-т)
Бармақ басты, көз қысты... (б-б // к-к)

Қыста қуғанбадым, жазда жубанбадым ... (қ-қ // ж-ж)

Палапан басына, турымтай тусына ... (п-б // т-т), т.б.

3) Ұр бйр компоненттиң сәйкес ағзалары бирдей я усас даўыссыз сеслер менен үнлеседи:

Қуда да ғарқ, кудағай да ғарқ (қ-д-ғ // қ-д-ғ)

Кели де май, келсап та май ... (к-д-м // к-т-м-)

Сораў жоқ, соғыў жоқ... (с-ж // с-ж) т.б.

4) Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тек бир компонент ағзалары бирдей, я усас даўыссыз сеслер менен үнлеседи:

Толысып төгип, ортасын шайқап ... (т-т // о-ш)

Тамағы тоқ, қайғысы жоқ ... (т-т // қ-ж)

Айдарын сыйпап ул, қуйрығын қағып қыз (сүйиў)...
(а-с-у//қ-қ-қ), т.б.

5) Ұр компоненттиң дәслепки ағзалары бир-бири менен үнлеседи:

Бас аўырып, балтыр сызлаў (б-а // б-с)

Саны бар да, сапасы жоқ ... (с-б // с-ж)

Сүттен ақ, суўдан таза ... (с-а // с-т)

Ұарамнан пышығы, ҳадалдан таўығы (х-п // х-т)

Салт баслы, сабаў камшылы ... (с-б // с-қ)

Зарымыз бар да, зорымыз жоқ ... (з-б // з-ж)

Бармаған жерим, баспаған таўым ... (б-ж // б-т)

Басы аман, баўыры пүтин ... (б-а // б-п) т.б.

6) Компонент ағзаларының биреўинен басқасының бәри үнлеседи:

Тайдай туўлас, түйедей қурдас ... (т-т // т-қ)

Қуралай көз, қолаң шаш ... (қ-к // қ-т)

Қолынан келип, қонышынан басыў (қ-к // қ-б)

Қойнынан кирип, қонышынан шығып... (қ-к // қ-ш)

Болары болды, бояўы синди ... (б-б // б-с)

Төбесинен тыйық, табанынан мыйық (т-т // т-м)

Тайдай туўлас, түйедей қурдас ... (т-т // т-қ)

Күн санап, саат санап ... (к-с // с-с)

Сегиз қырлы, сексен сырлы ... (с-қ // с-с), т.б.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң ишинде ассонанс жолы менен жасалған дизбеклерди де көплеп ушыратамыз. Ассонанслық уйқас түриндеги үнлесикти еки түрге бөлип қараўға болады.

1) Тек бир компонент (дәслепки компонент) ағзалары бирдей даўыссыз сеслер менен үнлесиўи:

Асының алды // суўының тынығы... (а-а // с-т)

Айрандай атлап // губидей писиў ... (а-а // г-п)

Арысландай айбатлы // жолбарыстай ғайратлы (а-а // ж-ғ)

Алдымда ағам // кейнимде иним ... (а-а // к-и)

Аспан аядай // жер тебингидей ... (а-а // ж-т)

Ұр компоненти үш сөзден туратуғын фразеологизмлерде үш сөздиң екеўи үнлесип келеди:

Аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен ... (а-а-м // б-т-м)

Айдарханы ат еткен, ҳабжыланды қамшы еткен...

(а-а-е//х-қ-е)

2) Ҳәр еки компоненттиң дәслепки сөзлери бирдей даўыслы сеслер менен үнлеседи:

Ағам барда //, арқам тамда ... (а-б // а-т)

Ақ жаўып //, арыў кепинлеп ... (а-ж // а-к)

Ай жүр //, аман жүр ... (а-ж // а-ж)

Алды бийик //, арты жар ... (а-б // а-ж)

Аўзына май //, астына тай ... (а-м // а-т)

Ес билип //, етек жаўып ... (е-б // е-ж)

От басы //, ошақ қасы... (о-б // о-қ)

Өз үйим //, өлең төсегим... (ө-ү // ө-т)

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер системасында қолланыўы жағынан үнлесликтің ассонанслық түрине қарағанда аллитерациялық түри көбирек көринеди. Булардан басқа еки компонент қурамындағы үнлесликтің хәм аллитерациялық, хәм ассонанслық уйқасқа дүзилген түрлери де тилимизде көп ушырасады:

Улын уяға //, қызын қыяға (қондырыў) ... (у-у // қ-қ)

Ыдыстағы ыдыс //, қаптағы қап (болыў) ... (ы-ы // қ-қ)

Үнсизге үн //, күнсизге күн ... (ү-ү // к-к)

Ушың узайсын //, жаның жайылсын ... (у-у // ж-ж)

Улын урып //, қызын қырып ... (у-у // қ-қ)

Өзегин өртеп //, жулынын жулқып ... (ө-ө // ж-ж)

Ойы онға //, санасы санға (бөлиниў) ... (о-о // с-с)

Ишкени ириң //, жегени желим ... (и-и // ж-ж)

Елден ерек //, журттан жырақ ... (е-е // ж-ж)

Ети енисиў //, қаны қарысыў ... (е-е // қ-қ)

Ашсам аямда //, жумсам жудырығымда ... (а-а // ж-ж)

Алты аласым //, бес бересим (жоқ) ... (а-а // б-б)

Алып алты //, жеп жети ... (а-а // ж-ж)

Аўылы аралас //, қойы қоралас ... (а-а // қ-қ)

Ақсақтың ақырына //, соқырдың соңына (бағыў) ... (а-а // с-с)

Өрисинди өрт //, жайлаўыңды жаў (алғыр) ... (ө-ө // ж-ж)

Аңғысын аңлап //, тыңғысын тыңлап ... (а-а // т-т), т.б.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер бойынша топлаған материалларды таллап қарағанымызда, аллитерациялық хәм ассонанслық уйқасқа дүзилген түрлеринің айырымларында уйқаспаған сөзлердиң де араласып келгенлигин көрдик. Мысалы:

Арғымақ минген арқасынан //, жийрен минген желкесинен.

Ай десе аўзы бар //, күн десе көзи бар (десе, бар - десе, бар).

Ашың менен айланып //, тоғың менен толғанып (менен-менен).

Әй дейтуғын әже жоқ //, қой дейтуғын қожа жоқ ... (дейтуғын, жоқ - дейтуғын жоқ).

Отыз жерге от жағып //, қырық жерге қазан асып (жерге жағып - жерге асып).

Ақ дегени - алғыс //, қара дегени - қарғыс (дегени-дегени).

Мысалларда көрингениндей, алитерациялық ямаса ассонанстық жақтан уйқаспайтуғын сөзлердің фразеологизм құрамына кириуінің өзінде де, белгили бир системаның бар екенін көрсетеди. «Уйқаспаған сөзлер» дин (қаўысқа алынғанлары) өзи хәр компонентте тәкирарланып өз-ара уйқасып келген. Сонлықтан да бул фразеологизмлерде де аллитерациялық хәм ассонанстық жақтан толық уйқасып, үнлесип келген түрлери менен салыстырғанда хеш қандай эвфониялық, гармониялық әззилік сезилмейди.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің өз-ара хәм компонентлер арасында үнлесиуине бир я еки (даўыссыз ямаса даўыссыз) сесинде ғана өзгеріс бар, ал қалғанлары толық сәйкес келетуғын түрлери де гезлеседи:

Үн жоқ //, түн жоқ ..	(үн // түн)
Бирде бийе //, бирде түйе ...	(бийе // түйе)
Бир қас //, бир тас ...	(қас // тас)
Өзи не //, сөзи не ...	(өзи // сөзи)
Ың жоқ //, жың жоқ ...	(ың // жың)
Үй жоқ //, күй жоқ ...	(үй // күй)
Тили басқа //, дили басқа ...	(тили // дили)
Түн демей //, күн демей ...	(түн-күн)
Сәлем жоқ //, әлем жоқ ...	(сәлем // әлем)
Сен же //, мен же ...	(сен // мен)
Сен көр //, мен көр ...	(сен // мен)
Оқыўда да жоқ //, шоқыўда да жоқ ...	(оқыў // шоқыў)
Жаны бир //, қаны бир ...	(жаны // қаны)
Биреўдің қаңсығы //, биреўдің таңсығы ...	(қаңсығы // таңсығы)
Бир аяғы гөрде //, бир аяғы жерде ...	(гөрде // жерде)
Бир жан // бир тән ...	(жан // тән)
Әри айтып //, бери айтып ...	(әри // бери)
Ары тарт //, бери тарт ...	(ары // бери)

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің айырым ағзаларының бир я еки сесинің басқаша болып келиуі де сеслик гармонияға, яғный эвфонияға, компонентлер арасында уйқасқа тийкарланған халда жасалған. Солай етип, бул фразеологиялық дизбеклердің жуп компонентлеринің бир я еки сесинде өзгешелик болғаны менен олардың өз-ара хәм компонентлер ара үнлеслиги сақланған.

Фразеологизмлердің фонетикалық өзгешеликлерин сөз еткенде пәттиң жағдайын, ондағы фразалық ямаса ритмикалық пәтти айтып өтиу де орынлы. Фразалық ямаса ритмикалық пәт, әдетте фразеологизм құрамындағы бир я еки, гейде үш сөздің бир ғана пәт пенен айтылыуына байланыссы болады. Егер форма сәйкеслиги, мәни үйлесимлиги хәм сес үнлеслиги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің ең тийкарғы шәртлеринің бири болып есапланса, фразалық пәт пенен интонация да сеслик гармонияға уйтқы

болатуғын фактор қатарына жатады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлер системасындағы фразалық пәт хәр бир компоненттиң ағзаларының санына қарай хәр түрли болып келеди. Бир фразалық пәт пенен көбинесе еки ағза, гейде бир ағза да айтыла береди және олар компонент ағзаларының сан жағынан тең келип, еки компонентте бирдей қайталанып келеди.

Хәр бир компонент ағзасын ромбик пенен () ал фразалық пәтти иймек сызық пенен () белгилесек, карақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң төмендеги төрт моделин көрсетиўге болады:

1. сораў жоқ // соғыў жоқ ...
- Басы аўырып // балтыры сызлаў...
2. Арғымақ минген арқасынан // жйрен минген желкесинен...;
- Таўына қарай қуланы // жерине қарай жыланы ...;
3. Аўыл аймағы менен, // бота тайлағы менен...;
- Күндиз күлки жоқ, // түнде уйқы жоқ...;
4. Ай десе аўзы бар, // күн десе көзи бар...;
- Ақ найзаның ушы менен // ақ билектиң күши менен

Мине, бунда да фразеологизмге тән белгили бир нызамлылықтың басшылыққа алынатуғынлығын көриўге болады. Пәт пенен сес ырғағы өз-ара байланыслы болғанлықтан, фразалық пәттиң шегарасы сес ырғағы анықлайтуғын фонациялық хаўаның ырғағы менен бирдей болып келеди. Биринши компоненттиң басында сес ырғағы өзиниң қәлиплескен формасынан басланып, әсте ақырын көтериле баслайды () да, екинши компоненттиң басынан баслап сес ырғағы әсте ақырын төменлейди (). Бул қубылысты мына схемада көрсетсек болады: (). Мысалларда көрсетилип отырған хәр бөлек бир синтагманы пайда етеди. Хәр бир синтагма пауза арқалы айрылады. Хәр қайсысы өзине тән интонация менен айтылып, барлығы жыйналып келип бир интонациялық пүтинликти пайда етеди.

Қарақалпақ тилиндегі теңлес екі компонентті фразеологизмдердің айтылуында олардың мәнилік тәрәпинің айқынланыуында пауза менен интонацияның жәрдемі оғада үлкен. Проф. М. Балакаев интонацияның хызметі жөнінде былай дейди: «Интонация фраза хәм гәптердің мәнилік қатнастарын қәлиплестириуши сеслик курал хызметін атқарып қоймастан, соның менен бирге қәлеген сөз дизбеклерін байланыстырыушы зәрүрлі элемент те болып есапланады»¹. Бул айтылған пикирди теңлес екі компонентті фразеологизмдегі интонацияның хызметіне де қолланыуға болады. Сонлықтан теңлес екі компонентті фразеологизмдердің қурамындағы сөзтердің синтагмалық қурылысын хәм олардың мәнилік тәрәптерін белгилеуде интонацияның әхмийеті оғада үлкен.

Солай етип, жоқарыда аталған фонетикалық факторлардың барлығы теңлес екі компонентті фразеологизмдердің жасалуына, тилде узақ дәуірлер дәуамында сақланыуына хәм турақлы түрде қолланылуына қандай себептер болса да, қурамалы болған қурылысын сақлап қалуына тийкар болатуғынлығын көреміз.

Теңлес екі компонентті фразеологизмдердің жасалуы бойынша сәйкеслігі

Теңлес екі компонентті фразеологизмдердің қурамындағы лексемаларды байланыстырыушы түрлі грамматикалық формантлардың (сөз жасаушы қосымталар, сөз түрлеуші көплік, бетлік, тартым, сеплік жалғаулары және көмекші сөздердің) болуы мүмкін. Теңлес екі компонентті фразеологизмдердегі грамматикалық формантлар, әдетте, қайталау түрінде ямаса уаслыққа тийкарланып қолланылып, тәсири күшли болған үнлесиуди, үйлесимди, ырғақты пайда етеди.

Теңлес екі компонентті фразеологизмдерди жасалуы жағынан анықлауға тийкарынан алғанда оларға тән сәйкеслік белгилери сыпатында таныу мүмкиншилигин беретугын төмендегіше үлгилерди (модельлерди) көрсетиуге болады:

Атлық-атлық // атлық-атлық: ийт ийесин, пышық бийкесин (билмеу); дәртке дауа, қәстеге шыпа (болу); жау жағадан, ийт етектен (алу), т.б.

Атлық-келбетлік // атлық-келбетлік: аспан аядай, жер тебингидей; тамағы тоқ, көйлеги көк; ауылы аралас, қойы қоралас, т.б.

Атлық-санлық // атлық-санлық: төбесине төрт, желкесине жети (қойу); түби бир, шақасы мың (болу); жаны бир, қаны бир, т.б.

Атлық-фейил // атлық-фейил: басы ауырып, балтыры сызлау; ойды орып, қырды гезиу; ат қойып, айдар тағыу, т.б.

Атлық-атлық-фейил // атлық- атлық-фейил көйлеги тирсегине жетпей, шапаны дизесинен өтпей; ауызлыға сөз болып, аяқлыға жол болып; тапқанын ийт жеп, арқасын бийт жеп, т.б.

¹ Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, 13-бет.

Рәуиш-атлық // рәуиш-атлық асты жер, үсти тепки (болыў); алдында аға, кейинде ини., т.б.

Рәуиш-келбетлик // рәуиш-келбетлик сырты пүтин, иши түтин; сырты жылтырақ, иши қалтырақ; басы қызық, соңы бузық., т.б.

Келбетлик-келбетлик // келбетлик- келбетлик ақ шашлы, сары тисли; ағы-ақ, қызылы-қызыл, т.б.

Келбетлик-атлық // келбетлик-атлық салыўды төсек, салқын жай; қара суў, қара тер, т.б.

Келбетлик фейил-атлық // Келбетлик фейил-атлық: жегени жемис, ишкени пал; ашыған қамыр, қызған тандыр, т.б.

Демек, теңлес еки компонентли фразеологизмнің жасалыўы тек жоқарыдағылар менен шекленип қалмайды, керисинше, буннан басқа да теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыўына тән үлгилерди көрсетиўге болады. Мәселен, атаўыш сөзлерден жасалған компонент ағзалары **менен, жоқ, бар**, да сыяқлы көмекши сөзлердің қатнасыўы арқалы қәлиплескен фразеологизмлер:

Атлық-атлық-»менен» // атлық-атлық-»менен»: аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен, т.б.

Атлық-фейил-атлық-»бар» // атлық-фейил-атлық-бар: ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар., т.б.

Атлық-»жоқ» // атлық-»жоқ»: үн жоқ, түн жоқ; сораў жоқ, соғыў жоқ, т.б.

Келбетлик-атлық-атлық- менен // келбетлик-атлық-атлық- менен ақ найзаның ушы менен, ақ билектиң күши менен.

Усының менен бир қатарда теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыўында да базы бир сөз шақаптарының жедел қатнасыўын айтып өткен орынлы болады. Мәселен, компонент ағзаларын жасаўда хал фейил формалары көбирек ушырасады:

Асарын асап, жасарын жасап. Бунда теңлес еки компонентли фразеологизмнің биринши ағзаларының (асарын//жасарын) жасалыўында келбетлик фейил хәм екинши ағзалары (асап-жасап) хал фейил формасының, сондай-ақ **күле кирип, гүнрене шығып** сөз дизбегинде еки компонент ағзасының да хал фейилден жасалғанлығы, **басы аўырып, балтыры сызлап** фразеологизминде хал фейилдің (аўырып//сызлап) қатнас дәрежесин атап өтиўге болады. Сондай-ақ, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыўында атаўыш сөзлердің қатнасы көбирек ушырасады: асты жер, үсти тепки; салыўлы төсек, салқын жай; сырты пүтин, иши түтин; сырты жылтырақ, иши қалтырақ, т.б.

Ал, модалылик мәниге ийе **«бар»**, **«жоқ»** сөзлеринің қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер сийрек жумсалады.

Бар да // жоқ типіндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер: алды бар да, арты жоқ; аты бар да, заты жоқ; айтары бар да, дерлиги жоқ, т.б.

Я- жоқ // я - жоқ типіндеги фразеологизмлер: Я қойда жоқ, я қорада жоқ; я санда жоқ, я сапада жоқ, т.б.

Я- емес // Я - емес типіндегі фразеологизмлер: Я суў емес, я муз емес; я ақ емес, я қара емес; я бар емес, я жоқ емес, т.б.

Изертлеулердің барысында теңлес екі компонентли фразеологизмлердің жоқарыда көрсетілген типлери жүдә сийрек ушырасады **Хәм, да** дәнекерлериниң қатнасы менен жасалған теңлес екі компонентли фразеологизмлер хәққында да усыны айтыўға болады: **хәм** уры, **хәм** үстем; **хәм** палақпан, **хәм** сақпан; **хәм** шабарман, **хәм** көкаман; сен аман **да**, мен аман, т.б.

Деген менен бундай фразеологизмлерде экспрессивлик-стильлик бояў олардың көбинесе сөйлеў айналасындағы функциональлық қолланыў өрисине қарай айрықша пикир өткирлилигин, тәсирлилигин пайда етиўге себепши болатуғынлығын мойынлаў керек.

Жеке компонентлерде грамматикалық формалар сәйкеслиги

Теңлес екі компонентли фразеологизмлердің сөз дизбеклери системасында айрықша дүзилме сыпатында таныўға болатуғын белгилери ишинде жеке компонентлерде грамматикалық формалар сәйкеслиги теңлес ямаса симметриялы яки компонентли фразеологизмлердің тийкарғы улыўмалық белгилери ретинде көбирек көзге тасланады. Анығында, қайсы теңлес екі компонентли фразеологизмлерди алып қарасақ та, олардың жеке компонентлерин салыстырыў арқалы, ондағы грамматикалық формалар сәйкеслиги компонентлер аралық улыўма белги түринде көринеди. Сонлықтан да, теңлес екі компонентли фразеологизмлердің қурамындағы байланыстырып турыўшы хәр қыйлы грамматикалық формалардың болыўы улыўма заңлы кубылыс. Теңлес екі компонентли фразеологизмлердің қурылысы жағынан сәйкеслигин сөз еткенимизде, биз усы грамматикалық формалар сәйкеслигин есапқа алыўымыз тийис. Теңлес екі компонентли фразеологизмлер грамматикалық формалардың қайталыныўы түринде ямаса уқсаслыққа тийкарланған сәйкес формалар түринде қолланылады. Бундай түрдегі фразеологизмлер қурамындағы сөзлердің (ағзалардың) бир-бири менен байланысыўында белгили бир нызамлықлардың бар екенлигин көремиз.

Теңлес екі компонентли фразеологизмлердің төмендегі түрлери тилимизде жүдә жийи қолланылады:

Компонентлер қурамындағы сәйкес ағзалардың салыстырмалы-теңеў формасында келиўи арқалы жасалған теңлес екі компонентли фразеологизмлер: айрандай атлап, гүбидей писип (айрандай//гүбидей); ботадай бозлап,ингендей қайысып (ботадай//ингендей); арысландай айбатлы, жолбарыстай ғайратлы (арысландай//жолбарыстай); жыландай жылжып, түлкидей жортып (жыландай//түлкидей); жүзимниң суўындай, палаўдың пуўындай (суўындай//пуўындай); изимдеги инимдей, алдымдағы ағамдай (инимдей//ағамдай); тайдай туўлас, түйедей курдас (тайдай//түйедей); тастай батып, суўдай синип (тастай//суўдай); тотыдайын таранған, сунқардайын сыланған (тотыдайын//сунқардайын); өтирикти шындай, майыпты саўдай (шындай//саўдай), т.б.

Компонентлер құрамындағы сәйкес ағзалардың атау формасында келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: салыулы төсек, салқын жай (төсек//жай); еки жарты, бир пүтин (жарты//пүтин); алып алты, жеп жети (алты//жети); қудай ырза, мен ырза (қудай//мен), т.б.

Компонентлер құрамындағы сәйкес ағзалардың тартым жалғауы арқалы жасалған фразеологизмлер: басы аўырып, балтыры сызлап (басы//балтыры); ағам барда, арқам тамда (ағам//арқам); алды бийик, арты жар (алды//арты); басы аман, баўыри пүтин (басы//баўыры); ети сизики, сүйеги бизики (ети//сүйеги).

Компонент құрамындағы сәйкес ағзалардың бирдей сеплик формасында жасалған фразеологизмлер: асының алды, суўының тынығы (асының//суўының); жақсысын асырып, жаманын жасырып (жақсысын//жаманын); ақылы алтыға, ойы онға (алтыға//онға); жаў жағадан, ийт етектен (жағадан// етектен); палапан басына, турымтай тусына (кетиў) (басына//тусына); аспанға ушса аяғынан, жерге кирсе шашынан (аспанға//жерге, аяғынан//шашынан); аўызлыға сөз болып, аяқлыға жол болып (аўызлыға//аяқлыға); айдарын сыйпап ул, қуйрығын қағып қыз (сүйиў) - (айдарын//қуйрығын), т.б.

Компонентлер құрамындағы сәйкес ағзалардың хал фейил формасында келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: ай жатып, аман турып (жатып//турып); айтқанына көнип, айдаўына жүрип (көнип//жүрип); ай жарылқап, күн туўып (жарылқап//туўып); болары болып, бояўы сиңип (болып//сиңип); күле кирип, гүңрене шығып (кирип//шығып); тоғыз тұрып, тоқсан толғанып (тұрып//толғанып); ес билип, етек жаўып (билип//жаўып); отыны менен кирип, күли менен шығып (кирип//шығып), т.б.

Теңлес еки компонент құрамындағы жуп ағзалардың қайталанып келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: қазан да май, шөмиш те май (май//май); бирде бийе, бирде түйе (бирде//бирде); қудай ырза, мен ырза (ырза//ырза); бири апа, бири жезде (бири//бири); ақ дегени-ақ, қара дегени қара (дегени//дегени); ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар (десе//десе, бар//бар); бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде (бир//бир, аяғы//аяғы) т.б.

Компонентлер құрамындағы сәйкес ағзалардың қарама-қарсы мәниде келиуі арқалы жасалған фразеологизмлер: аўырдың үсти менен, жеңилдің асты менен (аўырдың// жеңилдің, үсти//асты); иши күлип, сырты жылап (иши//сырты, күлип//жылап); саған өтирик, маған шын (өтирик//шын); сырты жылтырақ, иши қалтырақ (сырты//иши); алдында басшы, кейнинде қосшы (алдында// кейнинде); ғаррылықтың алды деп, жигитликтің соңы деп (ғаррылықтың//жигитликтің, алды//соңы); аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып (ақ//қара, кирип//шығып); астыңғы ерни жер тиреп, үстинги ерни көп тиреп (астыңғы//үстинги), т.б.

Компонентлер құрамындағы симметриялы ағзалардың уйқасқа тийкарланып жасалыуы: етеги елпи, жеңи желпи (елпи//желпи); тили басқа, дили басқа (тили//дили); сөзи не, өзи не (сөзи//өзи); от басы, ошақ қасы (басы//қасы); үн жоқ, түн жоқ (үн//түн); я бақ, я шарбақ (бақ//шарбақ); жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ (жапырақ// топырақ); отырса опак,

турса сопақ (опак//сопақ); жүзимнің суұындай, палаұдың пуұындай (суұындай//пуұындай); жасарын жасап, асарын асап (жасарын//асарын, жасап//асап); жаў жаламан, аш аламан (жаламан//аламан); төбесинен тыйық, табанына мыйық (қадаұлы) (тыйық//мыйық); бармақ басты, көз қысты (басты//қысты); жаны бир, қаны бир (жаны//қаны); алысына хат жоллап, жақынына ат жоллап (хат//ат), т.б.

Компонентлер қурамындағы сәйкес ағзалардың келбетлик фэйил формасында келиўи арқалы жасалған фразеологизмлер: баратуғын жери, бататуғын көли жоқ (баратуғын//бататуғын); еңкейген ғарры, еңбеклеген бала (еңкейген//еңбеклеген); қой дейтуғын қожа жоқ, әй дейтуғын әке жоқ (дейтуғын//дейтуғын); ашыған қамыр, қызған тандыр (ашыған//қызған) т.б.

Компонентлер қурамындағы сәйкес ағзалардың фэйилдің шәрт мейил формасында келиўи арқалы жасалған фразеологизмлер: отырса opak, турса сопақ (отырса//турса); алысса билеги бар, таласса жүреги бар (алысса//таласса), т.б.

Жоқарыда берилген теңлес еки компонентли фразеологизмлер қурамындағы жеке компонентлердің грамматикалық формалар сәйкеслигинің соңғы еки түри тилимизде сийрек ушырасады.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы хәр бир ағзаның бир-бирине сәйкесленип, бир грамматикалық формада келиўи олардың улыўмалық белгилери болып есапланады. Жуп ағзаның биреўи өзгерип қолланылыўы формалық жақтан бирликтің, грамматикалық сәйкесликтің, компонентлер арасындағы үйлесим хәм үйқастың бузылыўына алып келеди. Демек, еки компонент қурамындағы симметриялы ағзалардың усылайынша бирдей грамматикалық формада турып, фразеологизмлерди пайда етиўи де формалық сәйкесликтің бир шәрти болып есапланады.

Компонент ағзаларының синтаксислик байланысы бойынша сәйкеслиги

Әдетте, хәр қандай мәни, сөз формалары, сөз дизбеги, гәп тилде белгили бир ызамлылық тийкарында пайда болған, қәлиплескен тил фактлери арасындағы ғәрезлилик хәм байланыс тийкарында ғана иске асады. Бул жағдай тек сөзге емес, сөз дизбеклерине де, солардың ишинде сөз дизбеклеринің айырым топарлары болған фразеологизмлерге де тийисли. Бунда грамматикалық байланыс шешиўши хызмет атқарады. Гәпте хәр қандай сөз, сөз дизбеги өз-ара ызамлылық тийкарында қәлиплескен грамматикалық байланыс жәрдеми менен анаў я мынаў пикирди, тилден тыс хабарды анықлаўға себепши болады. Хәр қандай фразеологиялық сөз дизбеги оның қурамындағы жеке компонентлер усы грамматикалық байланыслар арқалы пайда болған. Деген менен фразеологизмлердің тек лексикалық мәнилери ғана емес, ал олардың хәр биринің синтаксислик хызмети жеке өзине тән барлық өзгешеликлери тийкарында айырылып турады. Бул оның жеке компонентлери арасындағы байланысында да көринеди. Сонлықтан да қәлеген фразеологизмди текст

ишинде оны кураушы жеке бөлеклерге ажыратып көриу хеш қандай мүмкин емес, өйткени текст ишинде фразеологизм бир пүтинлик сыпатында ғана белгили бир синтаксислик хызмет атқарып келеди¹.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөз дизбеги системасында айрықша дүзилме ретинде компонентлериниң грамматикалық байланысы көзқарасынан тилде нызамлылық сыпатында өмир сүрип киятырған грамматикалық байланыс түрлерине тийкарланған. Деген менен фразеологизмлердиң бул топарының өзине тән тәбиятына, өзгеше мазмунуна, жасалыу усылларына сәйкес синтаксислик байланысуы жағынан нәзер аударыуды талап ететуғын тәреплери бар.

Дәслеп дүзилиси жағынан курамалы болып келген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонент ағзалары арасындағы синтаксислик байланысын айтыудан алдын, теңлес еки компонент арасындағы байланысты анықлап алыу керек болады.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер бир-бирине теңдей байланысқан еки компоненттен турады. Бул теңдей байланысқан хәр бир компонентниң өзи ең кем дегенде еки сөзден (ағзадан) турыуы мүмкин. Мәселен, төмендеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонентлери синтаксислик жақтан тең байланыста тур. Олар бир-бири менен мәниси хәм интонациясы арқалы байланысқан.

I	II
тамағы тоқ ,	көйлеги көк ;
асты жер ,	үсти тепки ;
бир аяғы гөрде ,	бир аяғы жерде ;
үрерге ийти жоқ ,	сығарға бийти жоқ ;
ай десе аузы бар ,	күн десе көзи бар ;

Бундай теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонентлери барқулла дерлик морфологиялық жақтан биргелкили болады.

Аспан аядай, жер тебингидей.

I-компонент: аспан аядай - атлық - келбетлик

II-компонент: жер тебингидей - атлық - келбетлик

Ушың узайсын, шақаң жайылсын.

I-компонент: ушың узайсын - атлық - фейил

II-компонент: шақаң жайылсын - атлық - фейил

Қасықлап жыйнап, шөмишлеп төгип.

I-компонент: қасықлап жыйнап - рәуиш - фейил

¹ Шмелев Д. Современный русский язык. Лексика. М., 1977, 293-бет

II-компонент: шөмишлеп төгип - рәуиш - фейил

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қайсысын алып қарасақ та, олар еки теңдей болған компонентлердиң турақлы байланысынан жасалғанын көриўимизге болады. Қурамалы дүзилiske ийе болған бундай фразеологизмлердиң компонентлериниң өз-ара байланысыўында белгили бир нызамлылық бар, еки сөз дизбегин қалай болса солай қатар қойып айтқан менен биз теңлес еки компонентли фразеологизмлерди пайда ете алмаймыз. Компонентлер арасындағы тең байланыс интонациялық байланысқа тийкарланады. Бул олардың мәнилик жағынан да, қурылысы жағынан да тең симметриялық қәсийетин, турақлылығын пайда етиўге себепши болады. Усының менен бирге бул жағдайды теңлес еки компонентли фразеологизмлерге тән улыўма белги сыпатында таныўымыз керек. Ал жеке компонентлердиң бир-бири менен синтаксислик байланысына келетуғын болсақ, онда теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонентлериниң тийкарынан алғанда бағыныңқы байланысы арқалы сөз дизбегине биригетуғынын көриўге болады. Онда келисиў усылы арқалы байланысты да, басқарыў усылы арқалы байланысты да, изафетлик байланысты да, жупкерлесиў усылы арқалы байланысыў фактлерин де көриў мүмкин. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонентлери арасындағы симметриялы хәм теңлик қатнас мине усы грамматикалық байланыслар арқалы иске асқан. Бул грамматикалық байланыслар арқалы оларда улыўмалық сәйкеслик пайда болған.

Биз төменде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонент ағзаларының синтаксислик байланысыў усылларына тоқтап өтемиз.

1. Келисиў арқалы байланыс. Бул синтаксислик байланыстың бир түри болып, бунда бағыныңқы сөз бағындырыўшы сөздиң мәнисине қарай формасын өзгертип соған сәйкесленип байланысады. Бундай байланыс тийкарынан баслаўыш пенен баянлаўышлық қатнастағы сөзлердиң арасында болады. Бағыныңқы сөз бағындырыўшы сөз бенен талабына муўапық өз-ара бир-бири менен бетте, санда байланысып келеди¹.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлерге тән улыўма белги сыпатында ямаса сәйкесликти тәмийинлеўши қубылыс ретинде олардың жеке компонентлериниң бир-бири менен келисиў арқалы синтаксислик байланысқа түсиўи жийи көзге тасланады. Төмендеги келтирилген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң компонентлери бир-бири менен келисиў арқалы байланысқан: болары болды, бояўы синди; бармақ басты, көз қысты; жаның жайылсын, ушың узайсын, т.б.

2. Изафет арқалы байланыс. Бул синтаксислик байланыста бағыныңқы сөздиң бағындырыўшы сөз талабы бойынша ийелик сеплигинде турып, бағыныў менен бирге бағыныңқы сөз бағындырыўшы сөздиң тартым жалғаўында турыўын талап етеди. Компонентлери изафетлик жол менен дизбеклескен теңлес еки компонентли фразеологизмлер: асының алды, суўының тынығы; есигиниң қулпы, сандығының зулпы; күнниң батыўы,

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 20-21-бетлер

таңның атыуы; мүшесинің мини жоқ, кирпичинің кири жоқ; көргеннің көзи тойғандай, сүйгеннің мийри қанғандай; ақсақтың ақырына, соқырдың соңына, т. б.

3. Басқарыу арқалы байланыс. Басқарыу арқалы байланысатуғын сөз дизбегинің қурамында бағыныңқы сөз бағындырыушы сөзден мәнилик жақтан ғәрезли болып, оған бағынып келеди. Бул бағындырыушы сөздің талабына қарай бағыныңқы сөзге белгили бир сеплик жалғаулары жалғанып ямаса көмекши сөзлер менен келиуі арқалы сыпатланады. Басқарыу арқалы байланысқан теңлес еки компонентли фразеологизмлер: жаманын жасырды, жақсысын асырды; оты менен кирип, күли менен шығып; жүзден жүйрик, мыңнан тулпар; қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқытпай; аұызлыға сөз болып, аяқлыға жол болып, асарын асап, жасарын жасап; биреуден алдын, биреуден кейин; аұзында дәстан, тилинде сөз; қорасанға қой айтып, әулийеге ат айтып, т. б.

4. Жупкерлесіу арқалы байланыс. Бул байланыс бойынша сөзлер бир-бири менен хеш қандай аффикслердің ямаса көмекши сөзлердің жәрдемисиз орын тәртиби хәм интонация арқалы мәнилик жақтан үйлесе отырып байланысып келеди. Бул усыл арқалы да көплеген теңлес еки компонентли фразеологизмлердің компонентлери байланысады: ашыған қамыр, қызған тандыр; алма мойын, аршын төс; еки жарты, бир пүтин; аш қулағым, тыныш қулағым; салыулы төсек, салқын жай; еңкейген ғарры, еңбеклеген бала; куда да ғарқ, кудағайда ғарқ; келсе бес, келмесе он бес хәм т. б.

Нәзер аұдаратуғын бир жағдай, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің компонент ағзаларының орын тәртибине қарай олар анықлаушы я анықланыушы сөз болып келеди. Мәселен: еңкейген ғарры, еңбеклеген бала фразеологизминің компонентлеринің биринши ағзасы келбетлик фейилден, екинши ағзасы атау сеплигиндеги атлық сөзлерден ибарат. Атлық сөзлер постпозицияда турып анықлаушы ағза, ал келбетлик фейил препозициялық жағдайда турып, анықланыушы ағза хызметин атқарып тур. Синтаксислик байланыс көз-қарасынан олардың компонентлери жупкерлесіу усылы арқалы байланысқан. Ямаса, еки жарты, бир пүтин фразеологиялық сөз дизбегинің жеке компонентлери санлық хәм атлық сөзлерден қуралған. Орналасыу тәртиби бойынша да, анықланыушы ямаса анықлаушы хызмет атқарыуы бойынша да еңкейген ғарры, еңбеклеген бала фразеологизмине усас. Олар бир-биринен компонентлер қурамындағы биринши ағзаның басқа сөз шақабынан яғный санлықтан турыуына қарай парықланады. Әдетте санлық сөзлер атлықлар менен препозициялық жағдайда жупкерлесіу арқалы синтаксислик байланысқа түсетуғынлығы белгили.

Соның менен бирге, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің компонентлеринің синтаксислик байланысы компонентлеринің сыпатына хәм санына да байланыслы. Бундай жағдайда теңлес еки компонентли фразеологизмлердің компонентлери арасында синтаксислик байланыстың барлық түрлерин көриуге болады. Мысалы: **ақ найзаның ушы менен, ақ билектиң күши менен**, биринши компонент төрт сөзден (ақ келбетлик, найзаның-атлық, ушы-атлық, менен-тиркеуиш) екинши компоненти де төрт

сөзден (ақ келбетлик, билектиң-атлық, күши-атлық, менен-тиркеуиш) турады. Солай екен, олардың жеке компонентлери қурамындағы сөзлер синтаксислик байланыстың талабына қарай нызамлылық тийкарында бағыныңқы байланысқа түсетуғынлығы анық. **Ақ найза, ушы менен жупкерлесий** арқалы, **найзаның ушы** изафетлик усыл арқалы синтаксислик байланысқа түсип тур. Сондай-ақ екінши компонент ағзаларының **ақ билек, күши менен жупкерлесий** арқалы, **билектиң күши** изафетлик усы арқалы синтаксислик жақтан байланысқан. Компонентлери бир неше сөзден, түрли сөз шақапларынан жасалған **«ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар»** усаған фразеологизмлер туралы да усыларды айтыўға болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасы

Фразеологизмлер - бир неше сөзлердиң дизбеклесийуинен куралып, бир-биринен ажыратып қараўға болмайтуғын турақлы сөз дизбеклери. Олар тилде лексикалық бирлик ретинде қолланылады. Фразеологизмлердиң усы сыпатларын есапқа ала отырып, проф. Е.Бердимуратов: «Лексикалық-грамматикалық жақтан фразеологиялық сөз дизбеклериниң ажыралмаслығы, пүтинлиги, турақлылығы, көбинесе бир лексикалық бирлик сыпатында қолланылыўы оларды жеке сөзлер хызметинде белгили бир сөз шақабына қатнаслы жобада қараўға да мүмкиншилик бередиди»¹ - деп көрсетеди. Фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасын анықлаўда биз олардың дәслепки формасын, сол формаларда қолланылыўын көзде тутамыз.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер сөз шақаплары қатнасына қарай төмендегидей ең баслы топарларға бөлип қаралады:

1. Фейил мәнили фразеологизмлер: бас қатырыў, аўзы босамаў, баўыр басыў, үскини қуйылыў, төбе шашы тик турыў, жан ийнине от түсий, т.б.

2. Атлық мәнили (субстантивлик) фразеологизмлер: аўыз бастырық, мийнет хақы, маңлай тери.

3. Келбетлик мәнили (адъективлик) фразеологизмлер: ашық жүзли, бети қалың, еки сөзли, жүрек жутқан, ақ көкирек, т.б.

4. Рәуиш мәнили фразеологизмлер: көзди ашып жумғанша, бир аўыздан, төрт көз түўел т.б.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери ишинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер қурылысы жағынан қанша қурамалы болса да, гәпте олар бир лексикалық бирлик сыпатында қолланылады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қурамындағы барлық сөзлер бир синтаксислик хызмет атқарады. Мәселен, Бурыннан Байнияз бенен Бағжанға таныс болғанлығынан пайдаланып, **оты менен кирип, күли менен шығаман.** (Ж.Аймурзаев. «Жетимниң жүреги»). Демек теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасын анықлаўға сол пүтин мәниниң қайсы сөз шақабына тийисли екенлиги биринши гезекте итибарға алынады.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Н., 1994, 133-бет.

Мәселен, қуда да ғарқ, қудағай да ғарқ. Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы сөзлер қандай сөз шақабынан жасалғанын анықлайық: қуда-атлық; қудағай-атлық; ғарқ-келбетлик; ғарқ-келбетлик. Демек, шешиўши роль пүтин мәниде. Фразеологизмлердің аңлататуғын пүтин мәниси мол, жеткиликли деген мәнилерди аңлатады. Олай болса, **қуда да ғарқ, қудағай да ғарқ** адъективлик теңлес еки компонентли фразеологизм.

Тил илиминде улыўма фразеологизмлердің сөз шақапларына қатнасының шегарасын белгилеўде мине усы көз-қарас басшылыққа алынып киятыр. Сонлықтан қайсы тилдің фразеологиялық сөз дизбеклерине сөз шақаплары көз-қарасынан баха бериўде усы шәрт нәзерде тутылып отырғанлығы мәлим. Биз де қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлерди сөз шақапларына қатнасы жағынан ең баслы болған төрт түрге ажыратып қараўды мақул көрдик.

1. Фейил мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлер: оты менен кириў, күли менен шығыў, тастай батыў, суўдай сиңиў; есин жыйып, етегин жабыў; айрандай атлап, гүбидей писиў; ақсақтың ақырына, соқырдың соңына бағыў; басы аўырып, балтыры сызлаў, т.б.

2. Субстантивлик теңлес еки компонентли фразеологизмлер: табан ҳақы, маңлай тери; еңкейген ғарры, еңбеклеген бала; есигиниң қулпы, сандығының зулпы; алты аласы, бес береси, т.б.

3. Адъективлик теңлес еки компонентли фразеологизмлер: ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар; бойы бир қарыс, сақалы қарыс; сегиз қырлы, сексен сырлы; бири алтын, бири гүмис; бир урты май, бир урты қан; ақ шашлы, сары тисли; етеги елпи, жеңи желпи; көргенниң көзи тойғандай, сүйгенниң мийри қанғандай, т.б.

4. Рәўиш мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлер: берсе қолынан, бермесе жолынан; жаңаны еплеп, гөнени сеплеп; белди буўып, жеңди түрип; бир жағадан бас, бир жеңнен қол шығарыў; бир жан, бир тән болыў; ғарры демей, жас демей; аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен; еки аяғын ат етип, еки қолын қамшы етип; биреўди алдап, биреўди арбап, т.б.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди сөз шақапларына байланыслы изертлеў барысында сан жағынан фейил мәнили фразеологизмлердің көп екенлиги анықланды. Бундай фразеологизмлердің бәри де адамға тән минез-қулықты, ис-хәрекетти көркем етип, образлы түрде сыпатлайды. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің параллель ағзалары сөз шақабына қатнасы жағынан да бир-бирине барқулла дерлик сәйкес болып келеди. Бул да тилдің белгили тәбийий нызамы болып есапланады, егер компонент ишинде бир жуп ағзаның сәйкеслиги бузылса, фразеологизмдеги теңлик ырғақ, уйқас та бузылады деген сөз. Демек, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы жеке компонентлердің сөз шақапларына қатнасы олар аңлататуғын пүтин мәниге ғәрезли болады. Усы көз-қарастан олардың жеке компонентлериниң сөз шақапларына байланысы да пүтин мәниге қатнасы арқалы баҳаланыўы шәрт. Ҳақыйқатында да пүтин мәни адъективлик мазмунға ийе болса, сол мәнини тәмийинлеўши жеке компонентлер де адъективлик сыпатта болады. Сондай-ақ, теңлес еки компонент аңлататуғын мәни

субстантивлик мәниге ийе болса, онда өз гезегинде сол теңлеслик тийкарында куралған оның еки сыңарында да субстантивлик сыпат болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысыў усыллары

Фразеологизмлер грамматикалық жақтан синтаксислик тутаслығын сақлап, басқа еркин сөз дизбеклеринен, гәптен өзгешеленип турады. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң формалық өзгерислеринде де белгили избе-изликлер бар. Олардың гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысында еки компоненттиң формалық өзгериси нәзерде тутылады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди гәптеги басқа сөзлер менен байланысыў уқыбына қарап, еки топарға бөлиўге болады: бир топар фразеологизмлер гәп ишинде хеш қандай өзгериске ушырамай, өзиниң қәлиплескен түрин сақлайды, ал екинши бир топарлары гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысыў ушын айырым өзгерислерди қабыл етеди. Биринши топарға киретуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер гәп ишинде басқа сөзлер менен тек интонация арқалы байланысады, ал екинши топарға киретуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысыў ушын өзине хәр қыйлы грамматикалық аффикслерди қабыл етип, өзгериске ушырайды. Усыларды есапқа ала отырып, қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлерди гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысыў сыпатына қарай еки түрге бөлемиз:

Биринши топарға киретуғын фразеологизмлер гәп ишинде қолланғанда хеш қандай грамматикалық өзгериске ушырамайды, барқулла дерлик өзиниң қәлиплескен формасын сақлайды. Мысалы: Хат жазып бере қойсаңыз да иним-аў, **қуда да жай, кудағай да жай**, уйқымыз бир пүтин болсын (Ш.Сейтов «Халқабад»).

Талай хаял-қызлар қаншама азап-ақыретлер көрип, өзлериниң өлер алдында сонша азап берген күйеўлериниң аўыр гүнасын **«қудай ырза, мен ырза»** деп өлип кетти («Сейтназаров «Даўыллар арасында»). Әмиўдиң несин айтасаң, халласлап турса, **қуда да ғарқ, кудағай да ғарқ** (Ш.Сейтов «Ығбал сокпақлары»).

Тек сениң бар тапқаның аўзыңа жыйналған: **келсе бес, келмесе он бес**... (Ө.Хожаниязов «Қашқынлар»).

Жоқарыда келтирилген мысаллардағы куда да жай, кудағай да жай; қудай ырза, мен ырза; куда да ғарқ, кудағай да ғарқ; келсе бес, келмесе он бес деген теңлес еки компонентли фразеологизмлер гәп ишинде хеш қандай өзгериссиз, басқа сөзлер менен тек интонация арқалы байланысып тур. Усындай гәп ишиндеги басқа сөзлер менен байланысқанда формалық өзгерислерге ушырамайтуғын фразеологизмлер тилимизде көп ушырасады. Мысаллар: аз емес, көп емес; қазан да май, шөмиш те май; үн жоқ, түн жоқ; бир емес, еки емес; аты бар да, заты жоқ; алды бар да, арты жоқ; я бақ, я шарбақ; хәм уры, хәм үстем; бес күним, хош күним; күн демей, түн демей, т.б.

Қарақалпақ тилиндегі көпшилік теңлес екі компонентли фразеологизмлер гәп ишінде басқа сөзлер менен байланысыў ушын өзине хәр қыйлы грамматикалық аффикслерди қабыл етеди. Мәселен, **оты менен кирип, күли менен шығыў** деген теңлес екі компонентли фразеологизм гәп ишінде басқа ағзалар менен екинши компоненттеги **шығыў** сөзиниң хәр қыйлы формалық өзгериси арқалы байланысады. Соны да ескертиў керек, ол қәлеген сөз бенен дизбеклесе бермейди. Бул фәйил сөз өзине фәйиллерге тән болған форма өзгертиў аффикслери, бетлик, мәхәллик хәм т.б. формаларды қабыл ете алады, және хәр компоненттиң дәслепки ағзалары (оты//күли) өзлерине атлықтың тартым жалғаўларын қабыл ете алады. **Оты менен кирип, күли менен шығыў** фразеологизминиң бетлениўи.

Оты менен кирип, күли менен	шық/ы-м шық/ты-ң шық/ты	Өткен мәхәл.
Оты менен кирип, күли менен	шығ/а-ман шығ/а-саң шығ/а-ды	Келер мәхәл.
Оты менен кирип, күли менен	шығып атыр-ман шығып атыр-саң шығып атыр.	Хәзирги мәхәл.

Бул фразеологизмдеги **шығыў** фәйили аналитикалық формада көбинесе жүр сөзи менен дизбеклеседи.

Ақсақтың ақырына, соқырдың соңына (бақ).

Бул теңлес екі компонентли фразеологизмниң хәр компоненти екі ағзадан турады, биринши ағзалары (ақсақтың//соқырдың) ийелик формасында, екинши ағзалары (ақырына//соңына) тартымланған барыс сеплигинде келген. Бул фразеологизм усы грамматикалық формада қәлиплескен. Факультатив ағза (бақ) биринши компонент курамында болмаған менен, усы фразеологизмдеги тийкарғы мәнини дәретиўге себепши болатуғын ағза сыпатында екі компоненттиң де курамында сөйлеўши тәрәпинен де, тыңлаўшы тәрәпинен де толық уғынылады. Усы сөздиң талабына қарай теңлес екі компонентли фразеологизмниң гәпте басқа сөзлер менен грамматикалық байланысы иске асып отырады:

ақсақтың ақырына соқырдың соңына	бақ бағайын бағып көрейин бағайық бақсам екен бағып жүр.
-------------------------------------	--

Сырты пүтин, иши түтин; сырты жылтырақ, иши қалтырақ - бул теңлес екі компонентли фразеологизмлер тек курамы жағынан ғана емес, ал мәнилик жақтан да бир-бирине жақын синоним фразеологизмлер болып есапланады. Хәр компоненти екі ағзадан турады. Биринши ағзалары (сырты//иши) бир-бирине антоним болған рәўишлер, екинши ағзалары (пүтин//түтин; жылтырақ// қалтырақ) келбетлик сөзлер. Бул теңлес екі компонентли фразеологизмлердиң компонентлери бир-бирине қарама-қарсы

мәниде келген. Гәп ишинде басқа сөзлер менен хәр компоненттиң дәслепки ағзалары (сырты//иши) арқалы байланысады. Мәселен: Сыртым пүтин, ишим түтин; сыртым жылтырақ, ишим қалтырақ; Сыртың пүтин, ишиң түтин; сыртың жылтырақ, ишиң қалтырақ.

Ал, екінши ағзалар (пүтин//түтин; жылтырақ// қалтырақ) хеш қандай грамматикалық өзгериске түспейди. Олар арасындағы семантикалық қарама-қарсы мәни фразеологизмлердиң қурамындағы компонентлери арасындағы әпиұайы семантикалық қарама-қарсылық емес, ал сол пүтин мәниниң талабына қарай, хәттеки, антитезалық түс алған.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қурамындағы жеке компонентлериниң өзгерислери тилде ушыраса бермейди. Өйткени олар турақлы түрде қабыл етилген фразеологизмлер болып есаплана-ды. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң пүтин мәнини аң-латыұы олардың дүзиліслик турақлылығынан да ғәрезли болса керек.

Солай етип қарақалпақ тилиндеги еки компонентли фразеологизмлер тийкарғы формалық өзгерислерге көпшилик жағ-дайда екінши компоненттиң ақырғы сөзи арқалы ямаса факультатив ағза арқалы иске асады. Қандай жол менен байланысса да еки компонент арасындағы тең ғәрезсиз байланыс бузылмайды. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң экспрессивлик-эмоциональ-лық жақтан образлы болып келиұи оның ишки мазмунына ғана емес, сондай-ақ сыртқы көринисине де (сеслик сәйкеслигине, сөз шақапларына қатнасы бойынша сәйкеслигине, синтаксислик байланысы бойынша сәйкеслигине) тиккелей байланыслы болып келеди.

ТЕҢЛЕС ЕКИ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛЬЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин лексикалық өзгешеликleri

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин сөз дизбекleri системасында айрықша дүзилме сыпатында көзге түсетуғын қурамалы лексикалық бирликлер ретинде өзине тән грамматикалық өзгешеликleri менен бир қатарда лексикалық-семантикалық жақтан да айрықшалықларына ийе болады. Ең алды менен оның лексикалық қурылысына нәзер аўдарсақ, биринши гезекте фразеологизмлердин басқа түрлерине усап бул топарға киретуғын фразеологиялық сөз дизбеклериниң де теңлес еки компонентли фразеологизмлер аңлатқан улыўма мәниниң жағдайына қарай жәмийетлик турмыста адам искерлигиниң объектив шынлығын таныўға, уғыўға байланыслы ең тийкарғы уғымларды аңлатыўшы атамалардың дөгерегине жәмлескенлигин байқаўға болады. Оларда халықтың, халық тилиниң тарийхый дәўирлер даўамында эволюциялық раўажланыў тарийхының барлық көринисleri сәўлеленеди.

Белгили орыс тили изертлеўшилериниң бири В.С.Фаворин сөзлик қурамның оғада қоспалы система екенлигин айта келип, онда сол тилди дөретиўши халықтың пүткил өмири, рухый дүньясы, искерлиги, психологиясы, тарийхы, өтмиши хәм ҳазиргиси, келешеги өз көринисине ийе деп оғада дурыс пикир билдирген еди¹. Хақый-қатында да, тилдиң сөзлик қурамында тийкарғы байлықлардың, халықлық дөретпелердиң бири болған фразеологизмлерге, соның ишинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексикалық қурамына нәзер аўдарсақ усы жағдайдың хақыйқатында да дурыс екенлигин аңлаўға болады. Адамлардың мийнет искерлиги, дүньяны таныў хәм билиў, өзлестириў ҳалатында ең жақын уғымларды аңлатыўшы затлар менен қубылыслар, ҳәрекетлер менен белгилер, оларды аңлатыўшы атамалардың баслы роль атқарғанлығы гүмансыз. Мәселен, теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қурылысына нәзер аўдарсақ, онда тийкарғы адам мүшелери болған аўыз, тил, көз, жүрек, бас, қол, аяқ, хәм т.б., тийкарғы рең атамалары ақ, қара, сары, көк т.б. сөзлер қатнасында дөреген турақлы сөз дизбеклерин көплеп ушыратамыз: **аўызлыға** сөз болып, **аяқлыға** жол болып; **аўзы-на** май, **астына** тай; **аўзынан** ақ ийт кирип, қара ийт шығып; **аўзы** толы ийманлы, **қойны** толы қуранлы; **тилге** бар да, **динге** жоқ; **тили** басқа, дили басқа; **көз** қорқақ, **қол** батыр; **көзи** есикте емес, **арқасы** бесикте емес; **көзи** көр, **қулағы** кәр; көргенниң **көзи** тойғандай, сүйгенниң мийри қанғандай; **басы** аўырып, **балтыры** сызлаў; **ақ** дегени-ақ, **қара** дегени -қара; **ақ** дегени-алғыс,

¹ Фаворин В.С. Синонимы в русском языке. Свердловск, quote, е-бет.

қара дегени-қарғыс; **ақ** шашлы, **сары** тисли; **ақ** жаўып, арыў кепинлеп; **ағы-ақ, қызылы-қызыл**; тамағы тоқ, көйлеги **көк**; аш **қулағым**, тыныш **қулағым** т.б. Сонлықтан да теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурылы-сында да көбинесе усы уғымларға байланыслы атамаларды аңлататуғын сөзлер олардың тийкарғы, яғный тирек ағзалары хыз-метинде жумсалады. Олардың сәйкес фразеологизмлердің қурамында қолланылыўында да турақлылық бар. Фразеологизмлердің лекси-калық қурамына тән бул жағдай көпшилик тил илимпазларының дыққатын өзине аўдарып киятыр. Мәселен, академик С.Кеңесбаев бундай сөзлерди фразеологизмлердің қурамындағы уйтқы сөзлер деп атайды. Фразеологизмлердің ишиндеги гейбир сөзлерге семантикалық жағынан айрықша кеўил аўдарылып, олар тийкарғы тирек хызметин атқарады. Ондай сөзлер бирнеше фразеологизмлерде қайталанып отырады. Оны **уйтқы сөз** деп атаған мақул. Мәселен, көз, қол, бас, жүрек, табан, ат, ай, жети, т.б. сөзлер уйтқы сөзлерге жатады дейди¹. Хакыйқатында бундай сөзлер фразеологизмлердің қурамында улыўма мәниге байланыслы уйтқылық, тиреклик хызметти атқарып келеди.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер, соның ишинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында да усындай лексикалық бирликлердің тиреклик хызмет атқарып келиўи бул пикирди толық тастыйықлайды: табан хақы, маңлай тери; ай жүр, аман жүр; ай барып, аман қайт; жети өлшеп, бир кесий, төбесине төрт, желкесине жети (қойыў); қазан да май, шөмиш те май; аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен; аўыл аралас, қой аралас; алып алты, жеп жети; алты аласым жоқ, бес бересим жоқ; ай көрдик, аман көрдик; аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып; аспан аядай, жер тебингидей; ашыған қамыр, қызған тандыр; алмайтуғын жаўы, шықпайтуғын таўы; (жоқ); айрандай атлап, гүбидей писий; аўзы тиймеген қасық, ийни тиймеген есик жоқ; асының алды, суўының тынығы; ай жарылқап, күн туўып; ат қойып, айдар тағыў, т.б.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы улыўма мәниге байланыслы уйтқылық хызметти атқарып келетуғын тийкарғы сөзлер түркий тиллердің сәйкес фразеологизмлик топарларында, соның ишинде қарақалпақ тилинде де тийкарынан алғанда улыўмалық көриниске ийе екенлигин байқаўға болады. Егер де тил тарийхына байланыслы жазба естеликлерде сәйкес фразеологизмлердің лексикалық қурамына илимий бақлаў жүргизсек, олардың көпшилиги усындай тирек сөзлердің базасына жәмлескенлигин аңлаўға болады. Сонлықтан да олар тилдің улыўма түркий тиллерге тән түпкиликли сөзлердің тийкарына қурылған деп жуўмақ шығарыў мүмкин.

Изертлеўлердің барысында топланған материалларды илимий көз-қарастан бахалаўда усыған байланыслы теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында белгили бир тирек сөзлердің дөгерегине жәмлескен лексикалық бирликлер арасында оларды тийкарынан түпкиликли сөзлердің база-

¹ Кеңесбаев С. №3-ші тіліні 4 фразеологиялы 3 сәздігі. Алматы, қош, уққ-бет.

сында қурылғанлығын, сонлықтан да, теңлес еки компонентли фразеологизмдерди генеалогиялық жақтан улыўма еки топарға бөлип қараў мүмкиншиликлери бар екенлиги сезиледи. Тарийхий шығысы бойынша лексикалық көзқарастан теңлес еки компонентли фразеологизмдерди еки топарға ажыратыўға болады. Биринши топарын түпкиликли сөзлер дөгерегинде пайда болған теңлес еки компонентли фразеологизмлер, ал екинши топарын өзгелик элементлер дөгерегинде жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер деп атаса болады. Қарақалпақ тилинде түпкиликли сөзлер базасында жасалған фразеологизмлер көбинесе улыўма туркий тиллерине ортақ фразеологиялық бирликлерди қурайды. Оларда ҳәр қандай түркий тилдиң өзине тән өзгешеликлерине, нызамлықларына сәйкес қурылыслық айрықшалықлары болғаны менен олар жасалыўы жағынан да, мәниси жағынан да, қолланылыўы жағынан да түркий тиллерге тән улыўмалыққа ийе болып келеди. Олар жеке түркий тиллерге тән өзгешеликлери менен ғана айрылып турады. Мәселен, қарақалпақ тилинде бала, қыз, ул, әже, аға, ини усаған түркий тиллерге ортақ туўыслық белгилерди аңлатыўшы сөзлердиң қатнасы менен жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер соның ушын да дерлик улыўма түркий тиллерге ортақ фразеологиялық қатламларды қурайды: улы урымға, қызы қырымға; улды уяға, қызды қыяға; әй дейтуғын әже жоқ, қой дейтуғын қожа жоқ; таласып емшек емискен, тай кулындай тебискен, алдымда аға кейнимде ини, т.б.

Ақ дегени алғыс, қара дегени қарғыс деген фразеологизм қурамындағы **ақ, қара** деген сөзлер көп мәнили сөзлер. Бул сөзлер басқа сөз дизбеклери қурамында да аўыспалы мәниде келеди: аққа аўзы тийиўи, көзиниң ағы менен қарасы, ақ пийтасын берди, ақ кеўил, қара нийет, қара жер болыў, қара басыў, қара басының ғамы, қара жүрек, т.б.

Әй дейтуғын әже жоқ, қой дейтуғын қожа жоқ деген фразеологизм контексте усы қалпінде қолланылады. «әже» түркий халықларының ерте дәуиринде бийлеп-төслеўши деген мәниде айтылған. Шағатай тилинде **ажы** деген **аға** мәнисин, уйғыр тилинде **ача** қыз апа мәнисин, қырғыз тилинде **ажа** деген үлкен киси, ақсақал мәнисин билдиреди. Булардың қайсысын алсақ та, оларды жасы үлкенлик, жолы үлкенлик мәни бар. Демек, әже (ажы, ача) сөзиниң өзи ең дәслепки мәнисин өзгертип, үлкен, жасы үлкенлик мәнисин алған.

Алты аласым, бес бересим жоқ деген фразеологизмдеги ал, бер түбиринен жасалған дөрэнди атлықлар тартымланып тур (аласым//бересим). Қарақалпақ тилинде аласы, береси деген сөзлердеги -асы, -еси қосымталары -гөне қосымта. Хәзирги әдебий тилимизде бирли-ярым сөзлер де ғана ушырайды: көресинди көрсетеди, аласыға алтаў аз, бересиге бесеў көп т.б. Бул қосымтаның түри татар тилинде көбирек ушырасады (уйықтасым келми, қарасым келди).

Хәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамының белгили бир бөлегин араб тилинен аўысқан сөзлер қурайды. Араб тилинен сөз аўысыў, тийкарынан, араблардың Орта Азияны жаўлап алыўы менен байланыслы. Усы ўақыттан баслап түркий тиллерге арабша сөзлер кире баслады. Орта Азияда ислам дининиң ен жайыўы, араб мәдениятының тәсир етиўи араб тилинен сөз аўысыў

кубылысына себепши болды. Усыған байланысly сөзлер хәм терминлер бирим-бирим аўысып отырды. Бирақ хәзирги қарақалпақ тилиниң лексикасындағы анаў яки мынаў шығысы арабша сөзди мына ўақытта келип кирген сөз деп дәл ўақтың көрсетиў қыйын¹.

Ҳақыйқатында да теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамында турақлы түрде ушырасатуғын өзге тил элементлери, соның ишинде араб сөзлериниң қолланылыўы туўралы Н.А.Баскаковтың усы пикирин куўатлаў хәм басшылыққа алыў керек екенлиги, теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамындағы өзге тил элементлерине усы көз-қарастан баха бериў зәрүрлиги туўады. Қарақалпақ тили лексикасына аўызеки хәм жазба түрде қоңсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей аўысқан көп ғана араб сөзлери бизиң илимий бақлаўымызға қарағанда, теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамында әдеўир дәрежеде ушырасады. Олар түпкиликли сөзлердей кең қолланылады. Мәселен, хәм парыз, хәм қарыз; отырып парахаты, турып тақаты (болмаў); жақынына ат жоллап, алысына хат жоллап; ол заман да, бул заман, аўзы толы ийманлы, қойны толы куранлы; әўлийеге ат айтып, қорасанға қой айтып; хабар жоқ, атар жоқ; есабы жоқ, саны жоқ; сәлем жоқ, әлем жоқ, т.б.

Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамындағы парыз, қарыз, тақат, хат, заман, ийманлы, куранлы, әўлийе, хабар, сәлем, әлем, т.б. сөзлер тарийхый шығысы жағынан араб тилине тән лексикалық элементлерден ибарат. Олар жеке сөзлер түринде де, турақлы сөз дизбеклери курамында да қарақалпақ тилинде жийи қолланылады. Усыған қарап пүтин фразеологизмди өзге тилден аўысқан фразеологиялық бирлик деп атаў ҳеш қандай мүмкин емес. Шығысы арабша сөзлердиң қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер улыўма фразеологиялық сөз дизбеклери системасындағы миллий колоритти көрсетиўши тил байлығы ретинде танылыўы шәрт. Бундай фразеологизмлердиң курамындағы компонент ағзаларының шығысы арабша сөзлерден турыўы, олардың түпкиликли сөзлердей жийи қолланылыўы тек сөзлик курамда ғана емес, сондай-ақ сөзлик хор элементлериндей хызмет атқарыўы теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң пүтин мәнисиниң барлық өзгешеликлери менен тилимизде қәлиплесиўи т.б. усаған сыпатлар буған толық дәлийл бола алады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамында тарийхый шығысы жағынан парсыша сөзлер де ушырасады: дәртке даўа, қәстеге шыпа; ийт үреди, кәрўан көшеди; достың зыяда, душпаның пыяда; бир жан, бир тән; не үмит, не қайыр; ақ найзаның ушы менен, ақ билектиң күши менен; аспан аядай, жер тебингидей, т.б. Келтирилген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамында дәрт, кәрўан, душпан, жан, үмит, пайда, аспан, т.б. қусаған парсыша сөзлер ушырасады. Деген менен сол фразеологизмлердиң дөрелиўинде тек солар ғана тийкар болып тур деўге болмайды. Бирақ олар

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. - Сб. } Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков { . IV. Лексика. М., 1997, 19-бет.

теңлес еки компонентли фразеологизмлердин пүтин мазмунун дөретиўде тиреклик хызмет атқарыўшы сөзлер хәм басқа компонент ағзалары менен бир қатарда функциональлық роль атқарып турғанлығы даўсыз. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер изертлеўлердин барысында анықланғанындай-ақ лексикалық көз-қарастан, түпкиликли сөзлердин тийкарында қурылған. Турақлы сөз дизбеги түриндеги жеке бирликлердей болып кеткен лексикалық элементлер болып табылады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин қайсысын алып қарасақ та, дүзилиси хәм мәнисинде узақ жыллар даўамында кең қолланылыў нәтийжесинде белгили бир өлшемге түскен турақлылық, улыўма халықлық сыпатты көриўге болады. Олар функциональлық қолланылыў жағынан да, жеке лексикалық бирликлерге тән қолланылыў жеделлиги менен улыўма халықлық танымалылығы жағынан да, таяр түринде ушырасыўы бойынша да айырылып турады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин қурамында түпкиликли сөзлер де, өзге тил элементлери де ушыраса береді. Өзге тил элементлери түпкиликли сөзлердей жийи қолланылыўшылық, турақлылық сыпатқа ийе. Сонлықтан оларда өзге тил белгиси әмелий айналыста ҳеш қандай сезилмейди. Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердин қурамына тән лексикалық сыпатты белгилеўши тийкарғы өзгешеликлердин бири болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин семантикалық өзгешеликleri

Изертлеўдин барысында белгили болғанындай-ақ, теңлес еки компонентли фразеологизмлердин сәйкес ағзалары өз-ара семантикалық жубайды пайда етеди. Семантикалық жупты пайда етиўши сөзлер бир-бири менен мәнилери жақын синонимлер ямаса мәнилес сөзлер, сондай-ақ қарама-қарсы бирликлер де болыўы мүмкин.

Компонентлерде мәнилес сөзлердин жупласып қолланылыўы. Қәлеген сөз фразеологизм компонентлериниң ағзасы ретинде қатар турып жупласа алмайды. Бул жағдай теңлес еки компонентли фразеологизмлердин де тәбиятына тән бир айрықша заңлылық сыпатында көринеди. Көпшилик жағдайларда компонентлер арасындағы сәйкес ағзалар өз-ара синонимлик қатнаста болыўы елеўли қубылыс ретинде сезиледи: бетин бар, жүзин бар (демеў); есабы жоқ, саны жоқ; ел бар, жүрт бар, т.б. Усы берилген мысаллардағы бетин//жүзин, есабы//саны, ел//жүрт сөзлери бир-бири менен сап синонимлер болып есапланады. Теңлес жуп ағзалардың контекстлик синонимлер болып келген түрлери де ушырасады: сүттен ақ, суўдан таза; ишкени ирин, жегени желим; кирмеген есиги, үңилмеген тесиги, т.б. Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердин қурамындағы ақ//таза; ишкени//жегени; есиги//тесиги деген теңлес ағзалар контекстлик синонимлерден ибарат. Солай да олар функциональлық-стильлик көз-қарастан сәйкес контекстлерде сап синонимлер хызметин сол фразеологизмлер қурамында атқарыўға уқыплы. Хәттеки сөйлеўде олардың

шәртлилик сыпаты хеш қандай сезилмейди, әдебий тилдің өлшеми ретінде тилде қәлиплесип кеткен.

Өз-ара синонимлик қатарды қурайтуғын бетің//жүзің теңлес ағзалар (бетің бар, жүзің бар) тартым жалғауының екінши бет формасындағы лексемалар болып келсе, өз-ара мәнилес барар/басар жуп лексемалар /барар жери жоқ, басар тауы жоқ/ фейиллердің келер мәхәлинің формасы арқалы жасалған. Жоқарыда сөз етилген қубылыслар теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыуында, қәлиплесіуінде, таяр, образлы тил байлығы ретінде турақлылық пенен қолланылыуында ең зәрүрли болған факторлардың бири болып табылады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы синонимлес мәниде келген жуп компонентлер бир-бирин мәнилик жақтан күшейтиу хызметин атқарып келеди: әй дейтуғын әже жоқ, қой дейтуғын қожа жоқ; айтқаны айтқан, дегени деген; бир жағадан бас (шығарып), бир жеңнен қол (шығарып).

Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы теңлес жуп ағзаларының бир-бири менен синоним болып келген түрлери тилимизде көп ушырасады. Сондай-ақ теңлес еки компонентли фразеологизмлердің өзлери де аңлататуғын мәнилерине қарай өз-ара бир-бири менен мәнилес, синоним болып келиуі мүмкин.

Сырты жылтырақ, иши қалтырақ, Сырты пүтин, иши түтин.	кеули жарты, жетиспеу- шилик.
--	--

Ауыл аймағы менен, бота тайлағы менен Еңкейген ғарры, еңбеклеген жас	хәммеси, барлығы.
---	----------------------------------

Жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ Жатқаны боқлық, жүтқаны шаңғыт	әбгер, жоқ- жуқа.
--	----------------------------------

Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердің бир-бири менен мәнилес турақлы сөз дизбеклери есапланады. Фразеологиялық сөз дизбеклеринің компонентлери арасында көринетуғын синонимлик қатарлар халықлық тил байлығының фразеологизмлер системасындағы елеули бир көриниси. Бул тил факти, яғный теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында мәнилес жубайлар арқалы сөйлеуде орынсыз қайталауды болдырмау мақсетінде үстемлик ететуғын объективлик заңдылыққа келип тиреледи. Солай етип, биз қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы теңлес болған ағзалардың көпшилик жағдайларда бир-бири менен синонимлик қатнаста болып келетуғынлығын анықладық. Соның менен бирге теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы жубайлас ағзалар барлық жағдайларда бир-бири менен синоним сөзлер бола бермей, сондай-ақ олар өз-ара мәнилик жақтан жақын бир тематикалық топарға жататуғын лексемалардан да туратуғынлығы белгили болды: басы ауырып, балтыры сызлау; ақ шашлы, сары тисли; ақсақтың ақырына, соқырдың соңына; еки жарты, бир пүтин; ингендей қайысып, ботадай бозлап; көйлеги тирсегине

жетпей, шапаны дизесинен өтпей; кетпен урып, бел теуип; келгеннің келсабын, кеткеннің кетпенин; кулақ еситип, көз көрмеген, т.б.

Бул мысаллардағы бир тематикалық топарға жататуғын жуп сөзлер: басы//балтыры, тирсегине//дизесине, кулақ//көз - адам мүшелерине байланысly сөзлер, аўырыў//сызлаў, қайысып//бозлап, жетпей//өтпей, урып//теуип, еситип//көрмеген-ис хәрекетлерди аңлататуғын сөзлер; палапан//турымтай, ингендей//ботадай-жаныўарлар хәм хайўанатлар атамалары: көйлеги//шапаны - кийим-кеншек атамалары: кетпен//бел; келсап//кетпен-дийханшылыққа байланысly уғымларды аңлатыўшы сөзлер: еки//бир; жарты//пүтин сан хәм муғдар хакқындағы уғымларды аңлатыўшы сөзлер.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамындағы ағзалардың усылайынша өз-ара мәнилес, тематикалық жақтан жақын болып келиўи де - фразеологизмлердиң тәбиятына тән болған мәнилик сәйкеслик факторынан келип шыққан кубылыс.

Мәнилери қарама-қарсы сөзлердиң жупласып қолланылыўы. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң мәнилик жақтан үйлесип келиўин тәмийинлеўде олардың мәнилери қарама-қарсы болған жуп элементлер белгили дәрежеде роль атқарыўы мүмкин. Синоним хәм мәнилес ағзалар сыяқлы булар да фразеологизмнің мәнилик үйлесимлигин, оның турақлылығын пайда етиўге себепши болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамындағы теңлес ағзалардың бир я еки жубы қатарынан қарама-қарсы (контрастив) мәнили болып келиўи мүмкин. Бунда тийкарынан төмендегише еки жағдай көзге түседи:

1. Бир теңлес жуптың контрастив қатнаста келиўи: отырып-турып (отырып парaxаты, турып тақаты болмаў); ашың-тоғың (ашың менен айланып, тоғың менен толғанып); харамнан-хадалдан (харамнан пышығы, хадалдан таўығы жоқ); ақшам-күндиз (ақшам жатпады, күндиз тынбады); асты-үсти (асты жер, үсти тепки); алдында-кейнинде (алдында басшы, кейнинде қосшы); анды-мында (анда шап та, мында шап); ақ ийт-қара ийт, кирип-шығып (аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығып); бас-аяқ (бас та емес, аяқ та емес);

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң бул түри тилимизде көп қолланылады. Бунда антонимлик қатнастағы теңлес ағзалар көпшилик жағдайда фейил, келбетлик, рәуиш мәнили сөзлерден турады. Контрастив мәнили теңлес ағзалар сес үнлеслигине, үйқасқа қурылып, формасы жағынан бирдей болып келеди: анда//мында, кирип//шығып, барысым//келисим, жаңаны//гөнени, жуўанның//жиңишкениң, жыларын//күлерин, көби//азы, қыста//жазда, т.б.

Келтирилген мысаллардағы кирип//шығып; барысым//келисим; жыларын//күлерин, лексемалары ис-хәрекетти билдиретуғын фейил сөзлер: жаңаны//гөнени, жуўанның //жиңишкениң лексемалары затласқан келбетликлер; көби//азы, қыста//жазда; анда//мында лексемалары орынды, ўақытты билдириўши рәуишлерден есапланады.

2. Теңлес ағзалардың барлығының бир-бири менен қарама-қарсы мәниде келиўи: ерте турып//кеш жатыў; алды бар да//арты жоқ; ыссысына

күйип//сууығына тоңып; күннің батыуы//таңның атыуы; иши күлип//сырты жылап; аўырдың асты менен//жеңилдің үсти менен; алды бийик//арты жар; ғаррылықтың алды//жигитликтің соңы, т.б. Биргелкили бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердің өзіншелік бир айрықшалығы қурамында барлық жуп ағзалар бир-бири менен контрастив мәниде қолланылып келеди. Бул фразеологизмлердің қурамы контрастив мәнили жуп ағзалардан (ерте-кеш, турып-жатып; алды-арты, бар-жоқ; ғана турады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурылысы бойынша бирдейлиги, сес үнлеслиги, теңлес бирликлердің бир тематикалық нызамлылық сай қурылған. Бул нызамлылық қарақалпақ тилиндеги көплеген теңлес еки компонентли фразеологизмлерге тән. Компонентлер арасындағы контрастив мәнили өз-ара теңлес формасы фразеологизмнің семантикасына эмоциональлық-экспрессивлик қосымша бояў, рең бериўге себепши болады. Сол арқалы оның образлылығы, өткирлиги тағы да күшейеди.

Жоқарыда қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің өз-ара синонимлик қатнаста келетуғынлығы туўралы айтқан едик. Ал, соның менен бирге теңлес еки компонентли фразеологизмлердің арасында мәнилери бир-бирине қарама-қарсы болып келетуғын түрлери сийрегирек ушырасады:

Солай етип, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы теңлес ағзалар синонимлик қатнаста көбирек ушырасады. Оларда жуп ағзалар контрастив байланысқа енип, теңлес ағзалар менен ҳақыйқат антонимлик қатнаста болыуы да әдебий тилге тән қубылыс сыпатында көринеди. Бундай теңлес бирликлер, сес үнлеслигине, уйқасқа қурылып, тийкарынан теңлес еки компонентли фразеологизмлердің формалық үйлесимлигин, сәйкес улыўмалық белгилерин тәмийин етеди.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің семантикалық өзгешелигине байланыслы және бир жағдай, ол да болса сөз дизбеги түриндеги бир пүтин бирликтің қурамына енген сөзлердің көбинесе көп мәнили сөзлер болып келиўинде. Мәселен, адам мүшелерин аңлатыўшы **аўыз** лексемасы әдетте көп мәнили сөзлер қатарынан орын алады. Ол жеке сөз сыпатында әмелий сөйлеўде оғада жийи қолланылады. Фразеологиялық сөз дизбеклери қурамында, сондай-ақ оның бир өзгеше топары болған теңлес еки компонентли фразеологизмлерде **аўыз** сөзине байланыслы дөреген фактлери көплеп ушырасады: аўзынан сөзи, қойнынан бөзи түскен; аўзына май, астына тай; аўзы тиймеген қасық жоқ, ийни тиймеген есик жоқ; аўызлыға сөз болып, аяқлығы жол болып, т.б. Өзинің туўра мәнисинде, әдетте, оғада жийи қолланыў уқыплылығына ийе **аўыз** сөзи келтирилген бул теңлес еки компонентли фразеологизмлерде оның тереңлескен пикирди, образды пайда етиўге тийкар болып турғанлығы сезиледи. Соның менен бирге ол улыўма қолланыўшы турақлы сөз дизбегинің аўыспалы образлы семантикалық сыпат алыўына өзгеше жаңа бир дүзилмениң пайда болыўында хызмет аткарып тур.

Бул жағдай теңлес еки компонентли фразеологизмлердің компонент ағзаларының көпшилине тән. Усыған қарай теңлес еки компонентли фразеологизмлерге байланыслы бул пүтинликке оның семантикалық

өзгешеликтери ретінде бағалай қыйын. Өйткені хәр қандай фразеологизм, әсіресе теңлес еки компонентли фразеологизмлер топары өзлериниң лексикалық курамы жағынан сөйлеу айналысында жиий қолланылатуғын көп мәнили сөзлер дөгерегине жәмлескен, халық тилиндеги өзгеше фразеологиялық дүзилмелер болып табылады. Олардың хәр бири таяр халында жекке дүзилме түринде ушырасады да, пүтин фразеологиялық бирликте қосымша екинши бир образлы мәнини дөретип келеди. Сонлықтан көп мәнилилик, тийкарынан алғанда, бундай дүзилмелердиң компонентлик ағзалары тийкарында пайда болыуы мүмкин. Усы мәселеге байланыслы үйренилген хәм топланған материалларда анау я мынау теңлес еки компонентли фразеологизмниң басқа бир соған жақын екинши пүтин мәниде келетуғын фактлери ушырасады.

Сөзлик курамдағы тийкарғы уғымлардың атамалары болған жедел лексикаға тән ай, күн, аға, аяқ, ауыз, көз усаған сөзлер ушырасатуғын төмендеги фразеологизмлерде олардың семантикалық жақтан қолланыу жағдайына итибар берсек, жоқарыдағы тастыйықлауларды толық сеземиз:

Ағам барда, арқам тамда, деп соншама салтанат дүзип сарай жаққа кетти («Қ.Мәмбетов «Посқан ел»).

Алдағы уақытта да **ай жүрип, аман жүрип,** алда болып оқый бериңлер (Ә.Тәжимуратов «Қурбы-қурдаслар»).

Аяқлығы жол болып, ауызлығы сөз болып жүргеннен гөре, ауылға қайтқаның макул, достым (Ә.Тәжимуратов «Қурбы-қурдаслар»)

Төрде патшаның **ай десе аузы бар, күн десе көзи бар** қызы отыр екен. (Қарақалпақ халық ертеклеринен).

Әдетте тил өзиниң хызметі, мазмуны, сондай-ақ курылысы бойынша динамикалық удайы рауажланыуда болатуғын үзликсиз система екенлиги белгили. Бул тилдиң сөзлик курамында, оның тарийхий рауажланыу динамикасында айқын көринеди. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерге де усы жағдай сөзсиз тән. Мәселен, жоқарыдағы мысалларға байланыслы ағам барда, арқам тамда; аяқлығы жол болып, ауызлығы сөз болып; ай жүрип, аман жүрип, ай десе аузы бар, күн десе көзи бар деген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң курамындағы тийкарғы компонент ағзалары болған аға, арқа, ай, күн, ауыз, аяқ сөзлери көп мәнили сөзлерден ибарат. Олардың көп мәнили қәсийетке ийе болыуы тарийхий рауажланыудың барысында жүзеге келген. Бирақ берилген мысаллардағы сөз дизбеклеринде олар фразеологиялық байланысқан мәниде келип тур. Фразеологизмлер курамында олардың туура мәнилери менен фразеологиялық байланысқан мәниси арасындағы қатнас тутас мәнилер менен салыстырғанда әдеуір сезиледи. Усы көз-қарастан бул сөзлердиң компонент ағзалары хызметинде турақлы сөз дизбегиниң курамына ениу арқалы олардың функциональлық динамикасы, семантикалық рауажланыуы сыпатында қарауға мүмкиншилик береді. Демек, бул теңлес еки компонентли фразеологизмлер жасалыуы хәм қолланыуы халатында тарийхий көз-қарастан жекке сөзлерге байланыслы да, фразеологиялық пүтинликке байланыслы да семантикалық рауажланыудың көринислери бар деген сөз. Пүтин мәниниң дөрелиуинде бул халат айқын сезиледи.

Фразеологиялық сөз дизбеклеринің семантикалық өзгешеліктері жеке сөзлердің семантикалық өзгешеліктері менен салыстырғанда дерлік айырылып туратуғынлығы белгили. Жеке сөзлер тайпасына усап бир топары бир мәни, екинши топары көп мәнили сөзлер қатарына енип қоймастан, семантикалық өзгешелік фразеологизмлерде мәни сыпаты бойынша да, байланыслы сөзлер ишиндеги айырықшалығы хәм хызмети жағынан да өзгешеленип турады. Анығырақ айтқанда, жеке лексикалық мәнилердің үш типі де фразеологиялық сөз дизбеклерінде көринетуғынлығын байқау аңсат¹. Бул пикирди қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер системасына байланыслы да айтыу мүмкин.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тематикалық хәм мәнилик түрлері

Сөзлик курамды тематикалық топарларға ажыратыуда көбинесе турмыс тарауларына байланыслы уғымларды топластыруу көбирек көзде тутылады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлер турмыстың барлық таралауларын өз ишине алады. Солай да, изертлеу жумысларымызда сол дәстүрий тематикалық топарларға ажыратыу тәжирийбелерин дыққат орайымызға алыу менен бир қатарда биз теңлес еки компонентли фразеологизмлерди тематикалық топарларға ажыратыуда олардың пүтин мәнилерин дөретиуге тиккелей себепши болатуғын компонент ағзаларының тутас мәниге қатнасы хәм оны дөретиуден тиреклик хызмет дәрежеси менен өлшенетуғын сәйкес уғымларды аңлатыушы ағзалардың хызметин нәзерде тутып, фразеологизмнің курамындағы усы тирек сөзлердің қандай уғымның атамасы екенлигин есапқа алыуды көзде туттық.

Фразеологизмлердің ишинде айырым сөзлер семантикалық жақтан айрықша көзге түсип, фразеологизмнің уйтқысы ретинде хызмет етеди. Бундай сөзлер фразеологизмлердің курамында қайталанып отырады. Мәселен, тил, жүрек, көз, ауыз, қол, бас, аяқ, қара, ақ, ат, ийт, жер, бир, жети т.б. сөзлер уйтқы сөзлер қатарына жатады. Бул жөнинде проф. Е.Б.Бердимуратов «Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклеринің көпшилик топары адамзат турмысында белгили бир әхмийетке ийе болып келген ең жақын предметлер менен кубылыслар дөгерегинде пайда болғанын көремиз» деген пикирди айтады хәм адамның дене мүшелеринің атамаларына байланыслы (тил, ауыз, жүрек, аяқ, қол, бас, бет, мурын, қулақ, өке т.б.) хайуанатлар атамаларына байланыслы (ийт, түйе, қой, ат, ешек т.б.) сөзлер фразеологиялық сөз дизбеклеринің курамында көп ушырасатуғынын көрсетеди².

Фразеологизмлердің пайда болыуындағы гейпара жағдайлар да дыққатқа миясар. Мәселен, олардың жеке ағзаларының пайда болыуы хәм олардың пүтин бир сөз дизбегине жәмлесіуиндеги айрықшалықларды алып қарайық.

¹ Шмелев Д.Н. Фразеология современного русского языка. М., 1961, еу-бет.

² Бердимуратов Е. *1зирги ЗараЗалпаЗ тили. Лексикология. Н5кис, 1998, 199-бетлер.

Бул маселе бойынша тюркологияда көплеген изертлеу жумыслары исленди¹. Бул жумысларда авторлар фразеологиялык сөз дизбеклеринин компонентлери объектив турмыстың хәр қыйлы қубылыслары менен тиккелей байланыслы түрде пайда болатуғынлығын, фразеологизмлерде дус келген сөзлердиң алына бермейтуғынын, әсиресе тилимиздеги фразеологизмлер адамның дене мүшелерине, хайуанларға байланыслы, флора, фаунаға байланыслы сөзлер этирапында дәрейтеуғынлығын айтады.

Қарақалпақ тилинде адамның дене мүшелеринин атамаларына (соматизмлерге) байланыслы бир қанша фразеологизмлер ушырасады. Мысалы: **көз** сөзине байланыслы: көз салыу-кеуил бөлип қарау; көзине шөп салыу-опасызлық етиу, алдау; көзи жетиу-исениу, билиу; көз таслау-қарау; көз ушында-алыста т.б. **Тил** сезине байланыслы: тил алғыш-айтқанды қылатуғын; тил тийгизиу-жаман сөз айтыу, қапа қылу; тил узайыу-хақ, айыбы жоқ. хеш кимнен тартынбау; тили шығыу-қарсылық көрсете баслау, наразылық билдире баслау, қарсы сөйлеу; тил қатыу-сөйлеу, өз пикирин айтыу т.б. **Тис** сөзине байланыслы: тис жарыу-сөйлеу, бир нәрсени айтыу; тисинен шығармау-айтпау; тисин қайрау-ашыуы келиу, гижиниу; тис-қаққан - көп нәрсени көрген, сумлықлы, тәжирийбели адам. **Ауыз** сөзине байланыслы: аузы ашық-аңқау, ақылсыз; аузы ашылыу - хайран қалыу, қатты таңланыу; аузына ас салыу - ер жетиу, жумыс ислеп, табыс табыу, ата-ана, үй-ишин асырау; аузына бек болыу-орынсыз сөйлей бермеу, сырын айта бермеу; аузына қаратыу-өзиниң иси ямаса сөзи менен хәммени таң қалдырыу; аузына қум қуйыу-сөйлемей, үндемей; аузынан түскендей-өзиндей дәл өзи болыу; аузының сууы қурыу-ықласы, ышқысы кетиу, шеннен тыс жақсы көриу т.б.

Қарақалпақ тилинде буннан басқа реңди билдиретуғын сөзлер менен (ақ қара, қызыл, ала т.б.) санлықлар менен (бир, еки, төрт, жети, сегиз, тоғыз, он, жүз, мың) хәм тағы да басқа сөзлер менен келетуғын фразеологизмлер жүдә көп.

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлердиң қурамындағы уйтқы сөзлер маселеси еле қозғалмаған маселелер қатарына жатады. Биз фразеологизмлер қурамындағы уйтқы сөзлердиң тәбияты, олардың фразеологизмлер қурамына кириу себеби, тематикалық хәм мәнилик топарына өз алдына арнаулы изертлениуи тийис болған әхмийетли маселе деп есаплаймыз. Себеби тил байлығы болған фразеологизмлерди жән-жақлы изертлеу арқалы, оларды тематикалық хәм мәнилик топарларға ажыратыу арқалы халқымыздың тил байлығын, турмысын, өмирин, қандай кәсиплер менен шуғылланғанын хәм т.б. билиуге болады. Хәр қандай тилдиң фразеологиялык байлығын үйрениу арқалы сол халықтың үрп-әдетин, миллий дәстүрин, диний көз қарасларын аңлауға болады.

¹ Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АҚД. Ташкент, qouu~ Ке4есбаев И., Мусабаев “{Казирги Заза3 тили лексика, фонетика}. Алматы, qouw, wqq-wqt-бетлер~ Ке4есбаев С. №заз3 тил билими туралы зертте7лер. Алматы, qoiu, wt0-wt0-бетлер~ “абитханулы №. Наным сенимге байланыслы Заза3 тилиндеги тура3ты тиркестер. ҚДА. Алматы. qoot, wt-бет.

Белгили бир кәсіпке байланыслы пайда болған көркем сөз дизбеги тилде турақланып, жәмийетлик өмирдеги кубылысты сүүретлеу барысында аўыспалы мәниде қолланылыуы мүмкин. Буны фразеологизмлерди тематикалық хәм мәнилик топарларға бөле отырып анықлауға болады. Бул усылды теңлес еки компонентли фразеологизмлерге де толық пайдалана отырып, оларды тематикалық хәм мәнилик топарларға ажыратамыз.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди изертлеу барысында компонентлер арасында өз-ара жуп курайтұғын ағзалардың мәнисин тәбияты жағынан жақын, бир тематикалық топарға жататуғын сөзлерден туратуғынлығы анықланды. Мысалы, олар «Тәбият кубылыслары», «Ұақыт хәм кеңислик», «Сиясий-жәмийетлик өмир», «Шаруашылық», «Дийханшылық» т.б. усыларға сәйкес тематикалық топарларға байланыслы өз-ара үнлес, курылысы жағынан усас сөзлер болып келеди. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди тематикалық топарларға бөлгенде курамында бир тематикалық тарауға жататуғын жуп ағзалары бар түрлери алынды. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди усылай бөлиудеги мақсетимиз:

а) жуп ағзалардың тематикалық өрисин белгилеу;

ә) бир тематикалық топарға киретуғын жуп ағзалардың теңлес еки компонентли фразеологизмлердин жасалыуындағы хызметин анықлау;

б) белгили бир тематикалық топарға киретуғын сөзлердин, атамалардың еки компонентли фразеологизмлер курамында ушырасыу жийилигин анықлау;

Тематикалық жақтан классификация жасауда синоним, антоним ямаса қайталанып келген сөзлер емес, ал бир тематикалық топарға жататуғын тил бирликлери алынды. Мысалы, узақ ұақыт «мийнет пенен тапқанын демде жоқ қылыу» мәнисин билдиретуғын **қасықлап жыйнап, шөмишлеп төгиу** фразеологизмлерде бир тематикаға киретуғын еки жуп ағза бар: бирдей формада келген үй үскенелериниң атамалары (қасықлап, шөмишлеп); антоним сөзлер (жыйнау-төгиу);

Бул жерде үй үскенелериниң атамалары арқалы аз-аздан жыйнап, көптен жоқ қылыу хәрекетин образлы түрде сүүретлеу ушын бир тематикалық тарауға жататуғын сөзлер алынған. Бул сөзлердин айырмашылығы биреуи кишкене ыдыс, екиншиси оған салыстырғанда үлкенирек. Бирақ екеуи де үй-үскенелериниң қазан-табақ түрлерине жатады. Сонлықтан да биз бул **қасықлап жыйнап, шөмишлеп төгиу** фразеологизмин «Турмыслық зат атамаларынан жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер» деген тематикалық топарға жатқарамыз.

Еки компонент курамында бир неше жуп ағзалар болыуы мүмкин, бирақ олардың ишинде ең кеминде бир жубы тематикалық жақтан бир топарға кирген сөзлер болып, олар усы фразеологизм курамында уйтқы сөз хызметин атқарады. Мәселен «перзентли болыу, ул-қызлы болыу» мәнисин билдиретуғын айдарын сыйпап ул, қуйрығын қағып қыз сүйиу фразеологизми курамындағы бир тематикалық топарға киретуғын еки жуп ағза бар: айдарын-қуйрығын; ул-қыз.

Бул фразеологизмде уйтқы болып турған сөзлер «ул-қыз». Себеби фразеологизмниң мәниси менен бир жуп ағзалар тиккелей байланыслы. Соның

ушын да бул теңлес еки компонентли фразеологизмди «Туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын атамалардан жасалған еки компонентли фразеологизмлер» деп аталған тематикалық топарға жатқарсақ болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди тематикалық топарға классификациялағанымызда, ең алды менен тематикалық топарға бөлиўге тийкар бола алатуғын тирек ағзаны анықлаўдың еки түрли шәрти бар: жупласыўы; фразеологизмнің мәнисине тирек болыўы.

Тийкарынан усы шәртлерди есапқа ала отырып, қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлерди лексикалық көз-қарастан төмендегидей тематикалық топарларға бөлдик.

Аспан әлемин сүүретлейтуғын сөзлердің қатнасында еки компонентли фразеологизмлер: оң жағынан ай туўды, сол жағынан күн туўды; ай жарылқап, күн туўды; аспан аядай, жер тебингидей; ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар т.б.

Мезгилди, ўақытты билдиретуғын атамалардың қатнасында теңлес еки компонентли фразеологизмлер: күндиз күлки, түнде уйқы (көрмеў); күн демей, түн демей; атар таң, батар күн; күн санап, саат санап; т.б.

Адамлар арасындағы қарым-қатнасты билдиретуғын атамалардың қатнасында теңлес еки компонентли фразеологизмлер: досқа күлки, душпанға таба; өзи бий, өзи хожа; дос егиз, душпан сегиз, т.б.

Туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлердің қатнасында теңлес еки компонентли фразеологизмлер: бири-ини, бири-аға; бири апа, бири жезде; улы уяға, қызы қыяға; атаң дегеним жоқ, енең дегеним жоқ; айдарын сыйпап ул, куйрығын қағып қыз; куда да жай, кудағай да жай, т.б.

Диний исенимлерге байланысly атамалардың қатнасында теңлес еки компонентли фразеологизмлер: кудай бир, пайғамбар ҳақ; әўлийеге ат айтып, қорасанға қой айтып, тилге бар да, динге жоқ, т.б.

Қымбат баҳалы затларға байланысly атамалардан жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: бири алтын, бири гүмис; бири гәўхар, бири яқут т.б.

Реңди, түр-түсти билдиретуғын сөзлердің қатнасында жасалған фразеологизмлер: ақ шашлы, сары тисли; ақ дегени-алғыс, қара дегени-ғарғыс; ағы-ақ, қызылы-қызыл; ақ дегени-ақ; қара дегени-қара; қара тер, қара суў т.б.

Адамның эмоциялық ҳалатын жағдайын сүүретлейтуғын сөзлердің қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: күле кирип, гүңрене шығып; бир қызарды, бир бозарды; мейли жыла, мейли күл; сырты жылтырып, иши қалтырап т.б.

Ис-хәрекетти билдиретуғын сөзлердің қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: ишеги қатып, силеси қурыў; түмсықлыға шоқытпай, туяқлыға тептирмей; жанын алып, жан қалтаға салыў; қайғыны шашып, көкирегин ашып; барымына барып, айдаўына жүрип; оты менен кирип, күли менен шығыў.

Үй-үскенелери атамаларының қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: есигиниң қулпы, сандығының зулпы; от

басы, ошақ қасы; отын жағып, атын бағып; салыұлы төсек, салқын жай; босағасын борлатқан, керегесин сырлатқан т.б.

Қазан-табақ атамаларының қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: қазан да май, шөмиш те май; қасықлап-жыйнап, шөмишлеп төгиў; гүбисине қарай пискеги; муртына қарай искеги т.б.

Азық-аўқат атамаларының қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: сүттен ақ, суўдан таза; жүзимнің суўындай, палаўдың пуўындай, т.б.

Ҳайўанатлар дүньясына байланыслы атамалардың қатнасында жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер: палапан басына, турымтай тусына; үйрек ушып, ғаз қонған; ингендей қайысып, ботадай бозлаў; жыландай жылжып; түлкидей жортыў; ийт ийесин, пышық бийкесин; арқасын бийт жеп, тапқанын ийт жеп; үрерге ийти, сығарға бийти жоқ т.б.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыўына уйтқы болатуғын сөзлердің бир топары-санлықлар. Улыўма фразеологизмлер қурамында санлықлардың ушырасыўы жийи гезлесетуғын қубылыс. Бул бойынша бир қанша изертлеў жұмыслары алып барылды¹.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында санлық сөзлер көплек ушырасады. Мысалы: алып алты, жеп жети; алты аласы, бес береси; тоғыз турып, тоқсан толғанып; сегиз қырлы, бир сырлы; төбесине төрт, желкесине жети, т.б. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің еки компонентинде де санлықлар хәр қыйлы болып келиўи мүмкин: алты//жети, алты//бес, тоғыз//тоқсан, сегиз//бир, жети//бир, төрт//жети. Еки компонент қурамындағы санлықлар ғана емес, ал олар менен қоңсылас сөзлер де компонентлер аралық жупты қурайды: алып//жеп; аласы//береси; турып//толғанып; кирип//шығып; төбесине//желкесине т.б.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасалыўында уйтқы болатуғын сөзлердің бири-соматизмлер². Мәселен, қулақ еситип, көз көрмес; бармақ басты, көз қысты; басы аўырып, балтыры сызлаў; бас демей, көз демей; ашса алақанымда, жумса жудырығымда; еки аяғын ат етип, еки қолын қамшы етип; басын жарып, көзин шығарыў; дизеден димариң, белиңнен қуўатың; жүзиң бар, бетиң бар; жанын алып жаққан, өкпесин алып қаққан; көзи менен көргени, денеси менен сезгени; көзи есикте емес, арқасы бесикте емес; төбесинен тыйық, табанынан мыйық, т.б. Соматизмлердің фразеологизмлердің жасалыўында жүдә көп қолланылатуғынлығы нәтийжесинде теңлес еки

¹ Рожанский А.Я. Фразеологизмы с числительными // РЯШ. qotq, № q, wo-ew-бетлер~ Супрун А.Е. О фразеологических единицах числительными. // Вопросы фразеологии. Ташкент. Наука, qoue, uo-iy-бетлер~ Ке4есбаев И. {№аза3 тіліні4 фразеологиялы3 с5здігі}. Алматы, qoш, uqw-uqu-бетлер~ Бекбергенов А. Фразеологиялы3 с5з дизбеклериндеги санлы3лар. -Вестник КК ФАН УзССР, qouі, № e, uq-uu-бетлер.

² Вайнтруб Р.М. Опыт составления соматической фразеологии в славянских языках. //Вопросы фразеологии. т.о. Самарканд, qout, qto-бет.

компонентли фразеологизмлердин усы тематикалык топарға киретуғын түрлери тилимизде жийи ушырасады.

Солай етип, теңлес еки компонентли фразеологизмлердин жасалыуына уйтқы болатуғын жуп ағзаларды тематикалык топарларға бөлдик. Бир тематикалык тараўларға жататуғын жуп ағзалардың барлығына дерлик форма бирлиги, мәни сәйкеслиги сақланған. Өз-ара бир тематикаға киретуғын теңлес жуп ағзалардың усылайынша айрықша бир сәйкесленип, үнлесип, еки компонент қурамында келиўиниң өзи эпиўайы қубылыс емес. Бул тил қубылыс-ларынан ҳәр бир халықтың даналығы, зийреклилиги, шеберлиги ҳәм тапқырлығы айқын көринеди. Усындай интеллектуальлық және эстетикалык сыпатлар терең ақыл - ой, саналылық пенен ушқыр қыяллардан дөрейди. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердин мәниси менен форма бирлигинен жоқарыда айтылған сыпатларды көриўге болады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин бир тематикалык топарға жататуғын жуп ағзаның қайталанып келиўи арқалы жасалған түрлери де ушырасады. Мысалы: айтқаны-айтқан, дегени-деген; бир қулағынан кирип, бир қулағынан шығып; ағы-ақ, қызылы-қызыл т.б.

Бир тематикалык топарға жататуғын параллель ағзалар, әсиресе заттың сапасы менен санын, өлшемин, салмағын билдиретуғын, ис-хәрекетти сүүретлейтуғын жуп ағзалар еки компонент қурамында көбинесе қарама-қарсы мәниде келеди. Мысалы: жан берип, жан алыў; қыз алысып, қыз берисип; мейли жыла, мейли күл; жақсысын асырып, жаманын жасырып; жуўанның созылып, жиңишкениң үзилген (ўақты), т.б.

Тематикалык топарларға классификациялаўда теңлес еки компонентли фразеологизмлердин көпшилиги ис-хәрекетти билдиретуғын сөзлерден, соматизмлерден, хайўанатлар дүньясына байланыслы атамалардан, санлықлардан, түр-түсти билдиретуғын сөзлерден, адамлар арасындағы қарым-қатнасты сүүретлейтуғын сөзлерден, туўысқанлық қарым-қатнасты билдиретуғын сөзлерден жасалғанлығы анықланды. Ал, мезгилди, ўақытты билдиретуғын сөзлерден, қымбат бақалы затларды билдиретуғын сөзлерден, азық-аўқат атамаларынан, диний исенимлерге байланыслы сөзлерден жасалған түрлери тилимизде жүдә сийрек ушырасады.

Фразеологизмлердин семантикасына арналған изертлеўлерде оларды мәнилик топарларға бөлиўдин, классификациялаўдың принциптери менен ҳәр қыйлы усыллары арнаўлы түрде изертленди¹. Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлердин семантикасы ҳаққында С.Т.Наўрызбаева фразеологизмлерди өзиниң образлылығы менен, экспрессивлик бояўының күшлилиги менен жеке сөзлерден ҳәм еркин сөз дизбеклеринен ажыратып көрсетеди. Фразеологизмлер бир неше ағзалардан (сөзлерден) қуралғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды, себеби олар жеке сөзлер усап ажыралмаслықты талап етеди, пүтин бир мәнини аңлатып келеди. Ҳәр қандай

¹ Жуков В.П. Семантико-фразеологических оборотов. М., 1901, 190 бет~ Федоров А.М. Внутренняя форма слова и фразеологического оборота как средства выражения признака, понятия и образного представления. Изд. Сиб. отд. АН СССР вып. 66 № 1, 1900, 190-191-бетлер.

ағзаның бөлиниўи фразеологизмлерди семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да жарамсызлыққа алып келеди. Сонлықтан да тилдеги фразеологизмлерди олардың неше сөзден турыўына қарамастан, лексикалық бир бирлик сыпатында қарап, сөзлик қурамның бир топары деп қараймыз.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер тилде қолланылыўына қарай семантикалық жақтан: адамды сыпатлайтуғын; адамның ишки дүньясын сүүретлейтуғын; минез-қулқын көрсететуғын; ис-хәрекетин сүүретлейтуғын; тарийхый ўақыяларды, миллий дәстүлерди сүүретлейтуғын; диний түсиниклерди сүүретлейтуғын еки компонентли фразеологизмлер деген бир неше топарларға бөлинеди.

Адамды сыпатлайтуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер.

Халқымыздың тәбиятына тән айрықша сыпатларының бири болған сөз шеберлиги, айтажак ойын көркем етип, образлы түрде жеткерийи халық аўызеки дөретпелеринен, тарийхый хәм әдебий шы-ғармалардан, сондай-ақ күнделикли турмыстағы қарым-қатнастан да айқын көринип турады. Себеби хәр бир халықтың өзине тән өзгеше-ликлери, руўхый байлығы болатуғынлығы белгили. Миллий үрп-әдет, миллий дәстүр идеологиясы өз алдына жеке жәмийетлик қубылыс. Жеке адамның минез-қулқын, келбетин, унамлы-унамсыз қәсийетле-рин сүүретлеўде усындай миллий өзгешеликлердин бир көриниси сезиледи.

Халық тилинде бойында мини жоқ, сымбатлы, сулыў қызлардың келбети ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар; ай менен күндей, хәммеге бирдей; алма мойын, аршын төс; кирпигиниң кири жоқ, мүшесиниң мини жоқ деп сүүретленеди. Хәммениң де қолы жете бермейтуғын, алыстан көзге түсип, көпшиликтиң көзиниң отын алатуғын сулыўларды халық аспандағы ай менен күнге теңеп отырған. Бундай етип сүүретлеўдин түрлери халық аўызеки дөретпелеринде, көркем шығармаларда жүдә көп ушырасатуғын тил қубылысы.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер қызлардың сулыўлығын сүүретлеў менен шекленип қоймай, ири денели, күшли, ғайратлы батырларын: арысландай айбатлы, жолба-рыстай ғайратлы; астыңғы ерни жер тиреп, үстиңги ерни көк тиреп; аждарханы ат еткен, ҳабжыланды қамшы еткен; алысса билеги, таласса жүреги бар, деп сүүретлесе қартайған ғарры адамларды: бир аяғы гәрде, бир аяғы жерде; асарын асап, жасарын жасады; ақ шашлы, сары тисли қусаған фразеологизмлер арқалы сыпатлайды.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин ишинде ең көп ушырасатуғынлары адамның ишки дүньясын, минез-қулқын сыпатлайтуғын түрлери көп ушырасады. Мысалы:

-хадал, ҳақ нийетли адам: сүттен ақ, суўдан таза; иши алтын, сырты гүмис т.б.

-жуўас мөмин адам: аўзынан сөзи, қойнынан бөзи түскен;

- еки жүзли адам: күле кирип, гүнрене шығып; бирде бийе, бирде түйе т.б.

- Жаўыз, қатал, сум адам: жанын алып жаққан, өкпесин алып қаққан; хәм уры, хәм үстем; бир урты май, бир урты қан; услаған жерде қолы, тислеген жерде тиси қалатуғын т.б.

- **Айтқаны болатуғын, хәмирин жүритетуғын, қайтпас қара адам:** айтқаны айтқан, дегени деген; ақ дегени-ақ, қара дегени-қара; ақ дегени-алғыс, қара дегени - ғарғыс т.б.

- **Сабырлы, шыдамлы адам:** суўығына тоңып, ыссысына күйген; отыны менен кирип, күли менен шығып т.б.

- **Жасы ұлғайып, есейген адам:** ес билип, етек жапқан; көзи есикте, арқасы бесикте емес т.б.

- **Хийлекер, сүмлықлы адам:** жыландай жылжып, түлкидей жортқан; қойнынан кирип, қонышынан шығатуғын.

- **Қайғысы көп, дәртли адам:** сырты пүтин, иши түтин; сырты жылтырақ, иши қалтырақ; я өли емес, я тири емес т.б.

- **Әбигер, жарлы, жетер-жетпес халы бар адам:** көйлеги тирсегине жетпейтуғын, шапаны дизесинен өтпейтуғын; арқасын бийт жеп, тапқанын ийт жеген; үрерге ийти, сығарға бийти жоқ; жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ т.б.

Адамның ис-хәрекетин сүўретлейтуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер ишинде ис-хәрекетти көркем етип, образлылық пенен түсиндиретуғын түрлери көп ушырасады. Хәр қандай ис-хәрекеттиң өзине тән мәнилик сыпаты болады. Усыларды есапқа ала отырып, биз ис-хәрекетти билдиретуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлерди төмендегидей түрлерге ажыраттық:

- **Үстемлик жүргизип, айтқанға көндирип отырыў мәнисинде қолланылатуғын фразеологизмлер:** ашса алақанында, жумса жудырығында; айрандай атлап, гүбидей писиў, т.б.

- **Аўызбиршиликли түрде биригиў мәнисинде:** бир жағадан бас шығарып, бир жеңнен қол шығарыў; бармақ басты, көз қысты болыў; бир жан, бир тән болыў, т.б.

- **Менменлик етиў, көкирек көтериў, менсинбеў мәнисинде:** өзи бий, өзи хожа; өзи шер, өзи қудай, т.б.

- **Зорлық етиў, шатақ салыў:** малына қурық, басына сырық ойнатыў; төбесине төрт, желкесине жети қойыў; жанын алып, жан қалтаға салыў; айдарлысын қул, тулымлысын тул етиў; улын урып, қызын қырыў; баратырғанның балтасын, киятырғанның кетпенин (алыў), т.б.

- **Қыйыншылық көриў, азап шегиў:** оты менен кирип, күли менен шықты; асты жер, үсти тепки болыў; атса кесек, жолында төсек болыў; өзегинди өртеп, жулыныңды жулқыў; көзи жасқа, кеўли ғамға толыў; бир көзине қан алып, бир көзине жас алыў; ишкени ириң, жегени желим болыў; ингендей қайысып, ботадай бозлаў т.б.

- **“амхорлық етиў, қарасыў:** қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқыттырмай; муңын муңлап, жырын жырлаў; басын аўыртып, балтырын сызлатыў т.б.

- **Жән-жаққа тарап кетиў, тоз-тоз болыў:** палапан басына, турымтай тусына кетиў; улы урымға, қызы қырымға кетиў т.б.

Урысыў, жаман сөзлерди айтып бақырысыў: жерден алып жерге салыў; аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў.

Албыраў, не қыларын билмеў, қысыныў: кирерге есик, шығарға тесик таппаў; жер жарылмады, мен кирмедим; ойы онға, санасы санға бөлиниў.

Узақ ўақыт байрам қылыў, той бериў: отыз жерге от жағып, қырық жерге қазан асыў; отыз күн ойын, қырық күн тойын қылыў; кунде байрам, күнде той, т.б.

Булдириў, ойран етиў: толысын төгип, ортасын шайқаў; шалабын шайқап, толысын төгиў т.б.

Бул келтириген теңлес еки компонентли фразеологизмлер бир-бири менен қыйыннан қыйыстырылып дүзилген, хәр қыйлы усыллар арқалы байланыстырылған композициялық бирликлер. Биз бул жерде мәнилик сыпатына қарай ис-хәрекетти сүўретлейтуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тилде жийи қолланылатуғын түр-лерин ғана атап өттик. Усы мәнилик топарға жататуғын фразеоло-гизмлер теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сан жағынан ең көби саналады. Бул теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қайсысын алып қарасақ та, оларда өткен дәўирдиң белгиси, сол дә-ўирге тән колорит, миллий психологиялық өзгешелиги анық сезилип турады. Демек, қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер ықшам етип қурылған, гармониялық үнлесликке тийкарланған сөз дизбеклери ғана емес, ал аз сөз бенен көп нәрсени түсиндиретуғын, терең мәниге ийе, экспрессивлиги, образлылығы күшли болған көркем сөз үлгилери. Бундай көркем фразеологизмлер арқалы адамның хәр қыйлы ис-хәрекетлерин, олардың нәзик сезимлерин, кеўлиндеги өзгерислерди анық хәм айқын етип сүўретлеўге ерисиў мүмкин. Жазыўшы өз шығармасында қахарманларының психологиялық халатларын, ойын, руўхый жан дүньясын айқын хәм нәзик сүўретлеў ушын фразеологизмлерди мүмкин болғанынша сәйкесин таңлап алып жумсаўға хәрекет етеди¹.

Пиқиримизди тастыйықлаў ушын көркем шығармалардан мысаллар келтирейик:

... Жалғызының қанлы майданға атланар алды, алты қанатлы үйге бир өзи сыймай паналап, **ингендей қайысып, ботадай бозлап** отырған Назлы кемпир жүрегіндеги дәртине усыннан басқа шыпа таба алмады ма, ким билсин, қыза келе айтынып жылады. (К.Султанов, «Ақдәрья»).

Мен де **ишкеним-ириң, жегеним-желим** болып, үлкен басымды киширейтип, саған келип отырман (Ө.Хожаниязов «Туўған жердиң түтини»).

Енди Айдананы ғарғағанды қоя берип, өз баласын **жерден алып, жерге салды.** (Ө.Хожаниязов «Айдана»).

Бир көзине қан алып,

Бир көзине жас алып.

Алты айлық иште қалған баласын

¹ №ожахметова Х. Фразеологизмдерди4 к5ркем 1дебиетте 3олдалыны7ы. Алматы, qouw, ti-бет.

Едиге жалғыз қайғырып... («Едиге» жәстаны).

Шәсенемнің көзи жасқа, кеўли ғамға толып, қәпеске түскен кұстай болып, анасына жалбарынып мына қосықты айтты...

Бұл мысалларда келтирилген теңлес еки компонентли фразеологизмлер қахарманлардың психологиялық толғанысларын көркем етип жеткеріуде ең тийкарғы көркемлеу қуралы ретінде хызмет етип тур. Адамның басына түскен аўыр қайғыны, азапты уўайымды сүүретлеуде фразеологизмлердің ишинде курамалы қурылысқа ийе болған түри орынлы таңлап алынған.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің мәнилик түрлериниң бири **тарийхий ўақыяларды сүүретлейтуғын фразеоло-гизмлер**. Олар еткен дәўирдеги халық турмысындағы қыйын-қыстаў ўақытларды, сол дәўирге тән болған колоритти шебер сүүретлеп бере-ди: айдарлысын кул етти, тулымлысын тул етти; басы айдаўда, малы талаўда; жаў жағадан алғанда, ийт етектен алған (заман); айрандай атлап, гүбидей писиў; басынан сырық, малынан қурық кетпеў.

Жәмийетлик процесслердің бири болған мийнет ўақыт хәм мезгил менен тығыз байланыслы. Енди усы мийнет пенен мезгилди билдиретуғын фразеологизмлердің мәнилик түрлерин ажыратайық:

Мийнет процесине байланыслы образлы фразеологизмлер: табан хақы, маңлай тери; оты менен кирип, күли менен шықты;

Ўақыт, мезгилди билдиретуғын фразеологизмлер: Қас қарайып, ымырт жабылыў; айы асып, күни өткен; жуўанның созылып, жиңишкени үзилген ўақты.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің ишинде **миллий дәстүрлерди сүүретлейтуғын түрлери де ушырасады:** ат қойып, айдар тағыў; улын уяға, қызын қыяға қондырыў; айдарын сыйпап ул, қуйрығын қағып қыз сүйиў.

Диний түсиниклерди сүүретлейтуғын фразеологизмлер: қудай салды, ис болды; әўлийеге ат айтып, қорасанға қой атып; қудай ырза, мен ырза; мениң қолым емес, Пийрим-Бийпатманың қолы.

Тилимиздеги экспрессивли-эмоциялы бояўы күшли болған мәнилик түриниң бири - **тилек, алғыс хәм ғарғыс мәнисиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер**.

Тилек хәм алғыс мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлер:

Түбиң бир, шақаң мың болсын; дәртлиге даўа, қәстеге шыпа берсин; ырыс болып кирип, берекет болып дарысын; душпаның пияда, достың зыяда болсын; тастым дегенде төгилмесин, жеттим дегенде жығылмасын; абыройың асын, мәртебең тассын; бәледен-бәтерден, қәўиптен-қәтерден сақланыў; жаның жайылсын, ушың узайсын; жортқанда жолың болсын, Қыдыр ата жолдасың болсын т.б.

“арғыс мәнили теңлес еки компонентли фразеологизмлер: жайлаўынды жаў алғыр, өрисинди от алғыр; улың урымға, қызың қырымға кеткир; ишкениң ириң, жегениң желим болсын; көргениң хорлық болсын, жегениң таяқ болсын т.б. Халық сөз өнерине, тил шеберлигине бәрқулла кеўил бөлген. Тилек, алғыс айтқан ўақытлары да тилегиниң мәнили болыўын, оларды

жуплап айтыуға хәрекет ет-кен. Тилек, алғыс, ғарғыс мәнилі теңлес еки компонентли фразеоло-гизмлер де басқа мәнилик түрдеги фразеологизмлерге усап уйқасқа, авфонияға, мәнилик жақтан сәйкеслиликке тийкарланып дүзилген. Компонентлер аралық ағзалардың санының теңлиги, қурылысы бойынша бирлиги сақланған. Усы тиллик өзгешеликлердің барлығы қосылып тилек, алғыс, ғарғыс мәнилі теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тилде сақланыуына себеп болған.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги еки компонентли фразеологизмлердің мәнилик түрлерин изертлеу барысында олардың адамның келбетин, түр-түсин, тиришилигин, минез-қулқын, ишки дүньясын, қарым-қатнасын және өмир хәм оған тән тәбийғый қубылыстарды көркем етип сыпатлайтуғынлығы анықланды. Мәни-лик түрлер системасына киретуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер қурылысы жағынан эвфонияға тийкарланып жасалады. Белгили мәнилик түрлерге киретуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлердің теңлес ағзалары сан жағынан тең болып, форма бирлиги, тематикалық-семантикалық өриси сақланады.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің жасларға үлги боларлықтай адамгершилик қәсийетлери, өмирдің шын мәниси, жақсы менен жаман қәсийетли адамлардың айырмашылығы, мийнеттин қәдири, дослық-жолдаслық қатнасты қәстерлей билиу, турмыстың ашшысы менен душшысын тата билиу сыяқлы үлкен тәрбиялық мәниси бар психологиялық-педагогикалық концепциялар семантикалық системасынан өз көринисин табады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің стильлик қолланылыу өзгешеликлери

Фразеологизмлердің стильлик қолланылыу өзгешелиги, оның тилдеги хызмети болып есапланады. Қарақалпақ әдебий тилиндеги көркемлеу усылларының ишинде фразеологизмлердің орны өз алдына. Олар көркем шығарма тилин жанландыратуғын көркем сүүретлеудің тилдеги таяр куралы хәм халық даналығына сүүғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси болып табылады.

Жазыушы улыуа халық тилинің фразеологизмлерин керек жеринде пайдалана отырып, өзинің сүүретлеу мақсетине сәйкес ийкемлестиреди. Оларды дөретиушилик пенен қолланады. Себеби, «Жазыушы - миллий сөз мәдениятын дөретиуши, оны раўажландырыушы. Ол өз дәуириндеги халық тилин пайдалана отырып, өз дөретиушилигинің тийкарғы мақсетине ылайықлап ана тилинің хәр түрли усылларын таңлап алып, жаңартып, жыйнақлап жумсайды»¹.

¹ Виноградов В.В. Язык художественного произведения. - Вопросы языкознания, qotr, № w, у-бет.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин тилде қолланылыў өзгешеликлерин есапқа ала отырып, оларды еки бағдарда қарастырыўды мақул көрдик:

1. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин әдебий тилдеги стильлик қолланылыўы.

2. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердин авторлық қолланылыўға қарай өзгериўи.

Қырғыз тилиниң фразеологизмлери бойынша изертлеўшиси А.П.Назаров «Фразеологизм курамындағы теңеўлер фразеологизмниң экспрессивлигин күшейте отырып, тилдиң ең әҳмийетли болған көркемлеў қуралларының бирине айландырады»,¹ - деп фразеологизмлер курамындағы теңеўлердин әҳмийетин жүдә дурыс көрсетеди.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер арасындағы теңеў сыпатындағы түрлери белгили орынды ийелейди. Олар тийкарынан келбетлик жасаўшы қосымталар (-дай, -дей, -тай, -тей) формасында келеди: ингендей қайысып, ботадай бозлаў (ингендей//ботадай); тастай батып, суўдай сиңиў (тастай//суўдай); айрандай атлап, гүбидей писиў (айрандай//гүбидей); аспан аядай, жер тебингидей (аядай//тебингидей), т.б.

Жазыўда, сөйлеўде пикирдиң ықшамлылығы, көркемлилиги хәм оның өткирлигиниң артыўы ушын тилдеги хәр қыйлы көркемлеў қураллары кең пайдаланылады. Хәр қандай әдебий шығарманың көркемлилиги оның тили арқалы, ондағы көркемлеў қураллары арқалы көринеди. А.Бекбергенов тилдеги бундай көркемлеў қуралларын лексикалық хәм синтаксислик деп еки түрге ажыратады. Лексикалық көркемлеў қуралларын троплар деп атап, ал синтаксислик көркемлеў қуралларына стилистикалық фигураларды киргизеди².

Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклеринде көркемлеў қуралларының барлығы дерлик ушырасады. Солардың ишинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер көркемлик қурылысы жағынан хәр қыйлы болып келеди. Олардың көпшилигинде дерлик теңеў, эпитет, гипербола, литота сыяқлы поэтикалық тил үлгилери көринеди.

Қарақалпақ тилинде теңеў сыпатында теңлес еки компонентли фразеологизмлердин ишинде теңеўлик мәни (образ) шығыс сеплигиниң және -ша/ше қосымталары арқалы да жасалған түрлери гезлеседи: сүттен ақ, суўдан тынық; мал мөңирескенше, адам тиллескенше; эне мине дегенше, айтып аўзын жумғанша т.б.

Әдебий шығармаларда көп ушырасатуғын тиллик модельлердин бири - эпитет түриндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Эпитеттиң гәп ишинде берилиўи шығарма тилиниң көркемлиги, тәсирлигин арттырып, эмоциональлық-экспрессивлик бояўын күшейтиўге себепши болатуғынлығы

¹ Назаров А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц (на материале киргизского языка). АКД, qoit, o-бет.

² Бекбергенов А. №араЗалпаЗ тилини4 стилистикасы. Н5кис, qoo0, uu-бет.

белгили. Эпитет түріндегі теңлес екі компонентли фразеологизмдердің қурылысы төмендегіше болады:

1. Қурамындағы жуп ағзалар көбінесе атау формасында келеді: алма мойын, аршан төс; қара суы, қара тер (болыу); ақ көйлек, көк көйлек.

2. Теңлес (параллель) болған компонентлердің бір ағзасы тартымланған түрде еді: етегі елпи, жеңі желпи; тамағы ток, көйлегі көк; сырты пүтин, иши түтин; сырты жылтырақ, иши қалтырақ, т.б.

3. Түбірге (лексемаға) келбетлік жасаушы (-ли, -ли) қосымталарының жалғанып келеді: ақ шашлы, сары тисли; бір сырлы, сегіз қырлы, т.б.

Стильлік фигуралар - ойды көркемлеп жеткеріудің, шешенлік пенен сөйлеудің усуллары. Олар еркін сөз дизбеклерінде де, фразеологизмдерде де болады. Контексте булар жазыушының жеке стили, сөз қолланыу шеберлігіне қарай жумсалады. Хакыйқатында да тилдің көркемлеу куралларының ишинде стилистикалық фигуралар да үлкен орын тутарды.

Теңлес екі компонентли фразеологизмдер қурамында затты ямаса кубылысты асыра сүүретлеу куралларының бири болған гиперболалар да ушырасады: отыз күн ойын, қырқ күн тойын (қылыу); отыз жерге от жағып, қырық жерге қазан асып; ақ найзаның ушы менен, ақ билектің күши менен; ай десе аузы бар, күн десе көзи бар; астыңғы ерни жер тиреп, үстиңги ерни көк тиреп, т.б.

Соның менен бирге, күнделікли өмирге, турмысқа байланысly ис-хәрекетти, кеуил-сезимлерин т.б. көркемлеп сүүретлейтуғын фразеологизмдер тилимизде жүдә көп ушырасады. Халық ер жүрек, батыр адамды: арысландай айбатлы, жолбарыстай ғайратлы деп; ал сабырлы, шыдамлы адамды: сууға салса батпайды, отқа салса жанбайды деп экспрессивлик бояуы күшли болған, ойды астарлы етип, көркемлеп жеткеретуғын ықшам үлгилерин орынлы түрде пайдаланып отырған.

Көркем шығармаларда белгили бир зат ямаса кубылыс жүдә үлкейтип, асыра сүүретленсе, литотада керисинше, жүдә киширейттирилип бериледи. Литота көбинше ертеклерде, дәстанларда, фольклорлық шығармаларда ушырасады: бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс; аспан аядай, жер тебингидей; тулпардың туяғы, суңқардың қыяғы, т.б. Гипербола ямаса литота түріндегі фразеологизмдердің барлығының да қурамында улыуға теңлес екі компонентли фразеологизмдерге тән болған сес үнлеслиги, мәнилик жақтан сәйкеслиги хәм формасы жағынан бирдейлиги сақланғанын көриуимизге болады.

Қарақалпақ тилиндегі теңлес екі компонентли фразеологизмдердің әдебий тилде қолланылыуын қарастырғанымыз-да теңеу, эпитет, гипербола сыяқлы поэтикалық тил үлгилеринің жийи ушырасатуғынлығы, ал литота үлгисиндегі теңлес екі компо-нентли фразеологизмдер сийрек қолланылатуғынлығы анықланды.

Қарақалпақ тилинде теңлес екі компонентли фразеологизмдер соның менен бирге антитеза, параллелизм, анафора түрінде де ушырасады.

Антитеза - сөз дизбеклеринің қарама-қарсы мәніде келиуі. Мысаллар: басы сайран, аяғы ойран; сырты пүтин, иши түтин; басы қызық, соңы бузық; сууығына тоңып, ыссысына күйип, т.б.

Антитеза усылы менен жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлердің хәр бир компоненти бир-бири менен контактлик, дистактлик жақтан үйлесип, уйқасып келеди. Еки компоненттиң қарама-қарсы мәніде келиуі антонимлик параллелизмди пайда етип, көркемликте күшейтеди.

Әдебий тилде көп ушырасатуғын стильлик қураллардың бири-параллелизм. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің барлығы дерлик параллелизмге қурылған айрықша бир дүзилме. Сонлықтан да қәлеген теңлес еки компонентли фразеологизмнен параллелизмди көриуіге болады.

Параллелизмнің жоқарыда көрсетилген басқа стильлик усыллардан, суўретлеу қуралларынан айырмашылығы: а) хәр бир компонент көбинесе бир жай гәп түрінде келеди; ә) хәр бир компонент ағзаларының сан жағынан теңлиги, жуп ағзалардың формалық жақтан сәйкеслиги сақланады. Мысалы: ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар; жақсысын асырды, жаманын жасырды; күн демей, түн демей; улды уяға, қызды қыяға, т.б.

Параллелизмде белгили бир ойдың айқын, дәл жеткерилиуі, еки мәнилес ұғымның қатар берилиуі арқалы жүзеге асады. Параллелизм усылы менен жасалған теңлес еки компонентли фразеологизмлер шығарма тилинің көркемликтегін арттыруға себепши болады.

Ендиги қарастыратуғынымыз - әдебий тилде теңлес еки компонентли фразеологизмлер **анафора** усылы менен жасалған түрлери. Анафора (грек. *anaphora* - жоқарыға шығару) - гәптиң басында бир-дей сөзлердің ямаса дүзилмелердің қайталанып келиуі арқалы жасалатуғын күшейткиш фигура. Мысалы: өзимиз өз болғалы, көй-легимиз бөз болғалы; аңғысын аңлап, тыңғысын таңлау; аўын аў, ба-ўын бау етиу; барды бар, жоқты жоқ деу; жасарын жасап, асарын асап, т.б. Анафора сыпатындағы теңлес еки компонентли фразеологизмлер ушырасатуғын сөз қайталау қубылысы дизбектеги сес үнлеслиги менен ишки мәнилик сәйкесликте сақлай отырып, белгили бир анық идеяға кеуил аудару кереклигинен пайда болған. Фразеологизм қурамындағы ассонанслық-аллитерациялық қайталаулар теңдей еки компонентке (бөлекке) күшли экспрессия, жағымлы тембр, эмоциялық бояу мәнисин береді.

Қайталаудың екінши бир түри, яғный сөз я сөз дизбегинің компонент соңында қайталанып келиуі **эпифора** усылына жатады. Эпифора ойға айрықша нәзер аудару мақсетінде қолланылады. Мысалы: әулийеге ат **айтып**, қорасанға қой **айтып**; жаны **бир**, қаны **бир**; түбиң бир **болсын**, шақан мың **болсын**; жортқанда жолың **болсын**, Қыдыр ата жолдасың **болсын**; қап та **тең**, дорба да **тең**; қазан да **май**, шөмиш те **май**.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің әдебий тилдеги стилистикалық қолланылыуы бойынша қысқаша жуумақ:

-қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер көркем шығармаларда, фольклорлық шығармаларда айтажақ ойды шебер етип,

үйлесімлі етип, ықшамлап дәл жеткеретуғын сүүретлеу құралларының қатарына жатады.

-қарақалпақ тилиндегі теңлес екі компонентлі фразеологизмдердің басым көпшілігі теңеу, эпитет, гиперболола, литота сыяқлы поэтикалық үлгілерге, анафора, эпифора, параллелизм сыяқлы стильлік фигураларға тийкарланып жасалған.

-шығарманың идеясының (мазмунының) айқынланыуы, тилинің көркемлілігі, үйлесімлілігі, шеберлігі онда қолланылған көркем фразеологизмдердің сөз дизбеклеріне де байланыссы. Демек, фразеологизмдердің, соның ишінде, теңлес екі компонентлі түрлерінің қолланылыуы әдебий шығармаға образлылық, терең мәнилік, эмоциональ-экспрессивлік күш береді.

Теңлес екі компонентлі фразеологизмдердің көркем шығармаларда қолланылыуы өзгешелігі

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамы менен құрылысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көпші өзгерістерге ушыраған түрлері көркем шығармаларда, әсіресе, поэзияда көп ушырасады. Усы мәселе жөнінде С.Исаев: «Көркем шығармада бел-гили дәрежеде жазыушы интеллектіне қарай гейбир еркінлік, фор-маль түрде улыума нормадан (ауысыу) шығыу, грамматикалық систе-маның, заңлылықтың бузылыуы), аномалиялық (әдеттен тыс), мета-базислік (сөз шақаптарының басқа хызметте жумсалыуы) кубылыстар болып отырады»¹, - дейді. Усы айтылған тиллік кубылыстар теңлес екі компонентлі фразеологизмдерде де анық көрinedi.

Фразеологиялық сөз дизбеклерінің құрамындағы сөздердің бас-қа сөзлер менен аумастырылып берилиуі, яғнай контаминацияланы-уының өз себептері бар. Теңлес екі компонентлі фразеологизмдердің көркем шығармаларда көркемлілік хәм стильлік мақсетлерге бола өзгертилип қолланылыуы хәр түрлі усыллар арқалы жүзеге асады.

Теңлес екі компонентлі фразеологизмдердегі эллипсислік кубылыс (бир компоненттің түсиріліп қолланылыуы). Усы усыл менен қолланылған фразеологизмдердің тек құрылысында ғана емес, ал семантикалық тәрeпінде де өзгеріс болыуы мүмкін. Бир жағдайларда екі компоненттің бир сыңары қолланылған менен, жуп компонент арқалы берилетуғын мәни толық берилсе, ал айырым жағдайларда дәстүрий мәниден сәл ауысып, басқашарак мазмунды, уақыяны, кубылысты билдириуі де мүмкін. Буны төмендегі көркем шығармалардан алынған мысалларда көриуге болады:

1. **Қызы қыяға** кетип баратырғанда хәр қандай қайсар адамның да қабырғасы қайысар екен-дә, жүзинен қаны қашып кетипти бийшараның, деп те айтып жүрді. (Қ.Мәмбетов, «Посқан ел»).

2. **Қой дейтуғын қожа жоқтай**, Айзада хәдден зыят байып кетти.
(К.Алламбергенов «Дәрбент»).

¹ Исаев С. №3аз 1деби тіліні4 тарихы. Алматы, 2010, wu-бет.

3. Өмирди ойлап узақ күн **тоқсан толғанады** да жүреді.

(К.Султанов «Ақдәрья»).

5. **Әўлийеге ат айтып,**

Ортаға басын салғаның

Аллаярдай байыңыз

Буларға баян етеді («Қырық қыз» дәстаны).

Биринши гәпте **улды уяға, қызды қыяға** (қондырыў) деген теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң екинши бөлеги (қызы қыяға кетиў) қолланылған екинши гәпте де **әй дейтуғын әже жоқ, қой дейтуғын хожа жоқ** деген фразеологизмнің екинши бөлеги ғана, үшінши гәпте **тоғыз турып, тоқсан толғаныў** фразеологизмнің екинши бөлеги, соңғы гәпте де **әўлийеге ат айтып, қорасанға қой айтыў** фразеологизмнің биринши бөлеги қоллыналған. Еки компоненттиң бир сыңары қолланылса да авторлардың шеберлиги арқасында фразеологизмнің дәстүрий тутас мазмуны, оқыўшыға дәл, толығы менен жеткериледи. Жоқарыда көркем шығармалардан алынған үзиндилерде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң бир сыңары ғана қолланылғаны менен микроконтекстен фразеологизмнің толық мәнисин түсинемиз. Себеби теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң бул түрлери тилде жийи қолланылыўы нәтийжесинде жұртшылыққа жүдә танымалы болып кеткен. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң еки компонентиниң биреўи түсирилип қолланылыўы усылы жазыўшы - шайырлардың шығармаларында кең орын алады. Буннан авторлардың дәстүрий қолланыўдың шегарасынан аўысып, айтылатуғын ойды бирден көрсетпей контекстке өзгеше бир сыпат, түс бериўге умтылыўы сезиледи.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң қурамының өзгертилип қолланылыўы жағдайлары көркем шығармаларда көплек ушырасады. Мәселен,

Мынаў жүр тозып халқың

Барарына жери жоқ,

Батарына көли жоқ

Кийими жоқ үстинде («Қырық қыз» дәстаны).

Тарийхый мәниси бар көркем сөз дизбеклериниң бири «баратуғын жери, бататуғын көли жоқ» фразеологизми бул мысалда да дәстүрий қәлпинде қолланылса, ендиги келтирилген мысалларда еки компонент симметриялы түрде екиге бөлинип, еки гәп қурамында берилген, семантикалық тәрептен де өзгешелик сезиледи:

Барар белли жери жоқ

Жән жағына қарады

Батарына көли жоқ

Әтирапты шолады. («Қырық қыз» дәстаны)

Бул мысалда теңлес еки компонентли фразеологизмнің биринши сыңары («баратуғын жери жоқ») өзгертилген вариантта («Барар белли жери жоқ») жумсалған. Ал ендиги мысалда автор бул фразеологизмлер қурылысын әдеўир дәрежеде өзгертип қолланғанын көреміз:

-Болған жоқ. Батар көлимиз бенен жатар жеримизди айт?

(Ө.Айжанов «Айдана»).

Көркем шығармаларда автор тәрәпинен өргертилип қолланылған теңлес еки компонентли фразеологизмлерди көплек ушыратамыз. Тилимиздеги «сырты пүтин, иши түтин» деген фразеологизм «Қырық қыз» дәстанында төмендегише қолланылған:

... Болған иске сыр бермей,
Батыр туўған Арыслан,
Ойнап-күлип жүреди,
**Сырты пүтин болса да,
Ишинде от жанады.**

Қарақалпақ тилинде барлық адамлар (ғарры, жасына қарамай) мәнисинде жумсалатуғын «еңкейген ғарры, еңбеклеген бала», «жети жасар баладан, жетпис жасар ғаррыға шекем» деген фразеологизмлер автор тәрәпинен структуралық жақтан бир талай өзгерислер менен де жумсала береді:

... Еңкейген ғаррыдан, есин билмеген балаға шекем жылады.

(А.Садыков «Бердақ» романы).

**Жетпис жасар ғаррылар,
Жети жасар балалар,**

Кара күн туўып халқыңа,
Журтың, Ханым, зар жылар, («Қырық қыз» дәстаны).

«Алысына хат жоллап, жақынына ат жоллап» фразеологизми автор тәрәпинен былайынша қубылтып қолланылады:

Алыстан ат жоллап, я хат жоллап шақырғанда, келер-келмесің гүмана. Сени тәғдир айдап келген шығар. (Ө.Айтжанов «Айдана»).

Көркем шығармаларда айырым жағдайларда фразеологизмнің өзи қолланылмай, ал оның қурамындағы айырым сөзлер (бөлекше) келтирилиуі мүмкин. Бундай фразеологизм орнына оның бөлекшесинің қолланылыуы арқалы да сол фразеологизмнің толық мазмунын бериу мүмкин¹.

Қарақалпақ тилиндеги курамалы қурылысқа ийе теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы айырым сөзлерди қолланыу арқалы да фразеологизмнің пүтин мәнисин аңлауға болатуғын халатлар да көркем шығармаларда ушырасады:

Мерекеде **опақ болдым,**
Еңгезердей **сопақ болдым,**
Көлге барсам қонақ болдым,
Балығым жоқ болды мениң. (Бердақ).

-Бийбиджан жеңге, бир гәп бар, бул үйдің хожасы да, әжеси де өзин қусайсаң. (Ө.Хожаниязов «Ояныу» романы).

Бул келтирилген мысалларда фразеологизмлер өзинің традициялық, қәлиплескен түрінде қолланылып турған жоқ. Ал, сол фразеологизм қурамындағы айырым сөзлер арқалы (опақ-сопақ; хожа-әже) фразеологизм образы жасалған, яғный усы сөзлер арқалы биз «отырса опақ, турса сопақ

¹ Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. АКД. Ташкент, qoi, qu-бет.

(болыў); әй дейтуғын әже, қой дейту-ғын қожа жоқ» фразеологизминің толық курамын көз алдымызға елеслете аламыз. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерин автордың өзгертип, қубылтып, контекстке сай орынлы қолланылыўы ең алды менен, пайдаланылып атырған фразеологизмлерге өзгеше түс берип, микроконтекстің мәнилигин арттырып, экспрессивлигин күшейтеди. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди орынлы түрде, керек жеринде қолланыў-автордың шеберлигине, көркем ойлаўына байланысly. Себеби фразеологизмнің курамын өзгертиў, теңлес еки компоненттиң бир сынарын қолланыў эллипсислендириў, қубылтыў усылларын, бириншиден, ойлап табыў, екиншиден, оны орны менен қолланыў, үшіншиден, сөз дизбегине қандай усылларды қолланыў қолайлы екенин анықлаў ушын үлкен шеберлик керек болады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тутаслығын, дәстүрий қолланылыўын «бузып», трансформациялап қолланыў автордың шеберлигин көрсетиўге, шығарманың өзіншелик өзгешелигин танытыўға, көркемлик жақтан күшин, эмоционал-экспрессивлик бояўын арттырыўға, идеяның оқыўшыға тәсирли етип жеткерилиўине жәрдем етеди.

Солай етип, теңлес еки компонентли фразеологизмлер айрықша дүзилме сыпатындағы курамалы лексикалық бирликлер ретинде өзине тән болған бир қатар лексикалық-семантикалық айрықшалықларға ийе. Олар улыўма түркий тиллерге тән түпкиликли сөзлердің тийкарына курылған. Соның менен бирге теңлес еки компонентли фразеологизмлерди изертлеў барысында компонентлер арасында өз-ара жупты пайда етиўши ағзалардың мәниси жағынан жақын, бир тематикалық өриске киретуғын сөзлерден туратуғынлығы анықланды.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің мәнилик түрлерин анықлаў барысында олардың адам сыпатламасына байланысly, адамның ис-хәрекетин сүүретлейтуғын түрлери, тарийхий ўақыяларды сүүретлейтуғын түрлери, мийнет процесине байланысly түрлери, мезгилди билдиретуғын түрлери, миллий дәстүрлерди сүүретлейтуғын түрлери, диний түсиниклерди сүүретлейтуғын түрлери, тилек-алғыс, ғарғыс мәнили түрлеринің бар екенлиги белгили болды. Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер көркемлик курылысы жағынан хәр қыйлы болып келеди. Олардың курамында теңеў, эпитет, гипербола, литота сыяқлы поэтикалық тил үлгилери ушырасады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің стильлик қолланылыўы хәр қыйлы усылларда әмелге асатуғынлығы анықланды.

Ж У Ы М А Қ

Фразеологиялық сөз дизбеклери халық тилинде узақ дәуірлер дауамында мудама жумсалып, қәлиплесе отырып өзине тән мәнилик бояулары менен пикирди толық жеткеріуде айрықша хызмет ететуғын сөзлик курамның бир топарын курайды. Хақыйқатында да, фразеологиялық сөз дизбеклери өзиниң образлылығы менен, терең мәнилиги менен, курылысының курамалылығы менен ажыралып туратуғын хәрбир миллет тилиниң өзгеше бир көриниси болып есапланады. Олардың хәр биринен халықтың әсирлер бойы пайда еткен, жайнаған ушқыр қыялларының, даналылығының сөз дәретиушиликтеги шеберлигиниң әжайып үлгилерин көриуимизге болады. Тилдеги фразеологизмлер ойды образлы етип, көркемлеп, астарлап айтыудан пайда болған хәм қәлиплескен. Халықтың бай ғәзийнеси деп есапланған фразеологизмлер ерте дәуірлердиң жемиси. Олардың көпшилиги дерлик өз басынан талай дәуірлерди өткерген. Усы дәуірлер дауамында фразеологиялық сөз дизбеклери халық аузында әбден ысылып, олардың көркемлиги және де артып барған. Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде фразеологиялық сөз дизбеклери мәселелери усы уақытқа шекем жетерли дәрежеде арнаулы хәм хәр тәрәплеме изертлеудиң объекти болмай киятыр. Әсиресе фразеологиялық сөз дизбеклериниң курылысы жағынан түрлери, курамы мәселелери елеге шекем шынтлап қол урылмаған мәселелер десек те болады. Өзбек, қазақ тилиниң фразеологиялық сөз дизбеклериниң дүзилиси жағынан айырым түрлери бойынша санаулы мийнетлерде ғана сөз етилген.

Фразеологиялық сөз дизбеклери бойынша изертлеулердиң көпшилиги дерлик олардың семантикасына, экспрессивлик-стильлик айырмашылықтарына, көркем шығармаларда қолланылуы өзгешеликлерине хәм тағы да басқа мәселелерге арналады. Ал, қарақалпақ тилиниң фразеологиялық системасында айырықша дүзилме сыпатында көзге түсетуғын теңлес еки компонентли фразеологизмлер елеули орын ийелеуине қарамастан, арнаулы түрде биринши рет лингвистикалық изертлеудиң мәселеси ретинде таңланып отыр. Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин қарастырғанымызда, олар хәр қыйлы дүзилмелер (конструкциялар) сыпатында көзге тасланады. Белгили бир дүзилмелер көз-қарасынан биз қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерди бир бөлектен туратуғын фразеологизмлер (қысқа жип гүрмеуге келмеу, тулыпқа мәңиреу, жерден жети қоян тапқандай) хәм теңдей еки бөлектен туратуғын фразеологизмлер (от басы, ошақ қасы; ауыл аймағы менен, бота тайлағы менен; жау жағадан, ийт етектен; көзи есикте, арқасы бесикте) деп еки топарға бөлип қарадық. Фразеологизмлердиң усы екінши түри формалық жақтан алғанда, жарыспалы еки қатардан, теңдей еки бөлектен туратуғын және бир-биринен ауызеки сөйлеуде пауза арқалы, жазба түрде үтир арқалы ажыратылатуғын, белгили бир стильлик мақсетте ғана болмаса әдетте бири-бирисиз қолланылмайтуғын түрлерин теңлес еки компонентли фразеологизмлер деп атадық.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери курамы жағынан да, компонентлериниң байланысуы жағынан да хәр қыйлы болып келеди.

Олардың ишінде теңлес еки компонентли фразеологизмлер өзинің сыртқы көриниси жағынан айрықша көзге түседі. Себеби, бириншіден, теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамындағы компонентлер бир-бири менен жупласып қолланылса, екіншіден, олар грамматикалық жағынан да бирине бири тең келеді. Таллау нәтижесінде теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамы жағынан биргелкили, компонент ағзаларының саны жағынан көбинесе теппе-тең, тийкарынан еки, үш ағзалы болып келетуғынлығы анықланды. Ал, төрт ағзалы болып келетуғынлары жүдә сийрек ушырасады. Соның менен бирге компонент ағзаларының лексикалық қурамы, өз-ара байланысуы ұсыллары, сөз шақаптарына қатнасы, жасалыуы, фонетикалық жақтан сәйкесленіп келиуі қусаған өзине тән болған айрықшалықтары бар. Грамматикалық, семантикалық, фонетикалық жақтан сәйкесликлер теңлес еки компонентли фразеологизмлердің тилде қәлиплесіуінде, тұрақлы сыпатқа ийе болыуында ең әхмийетли хәм тийкарғы факторлар болып есапланады. Қәлеген теңлес еки компонентли фразеологизмлерде жоқарыда аталған факторлардың барлығы қатнаспаса да, миннетли түрде ең кем дегенде биреуі қатнасыуы шәрт.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің эмоциональлық-экспрессивлик бояуының күшли болып келиуі оның ишки мазмунына ғана емес, ал сыртқы көринисине, яғный фразеологизмлердің сеслик дүзилесине: сеслердің үнлесіуине, үйлесіуине, ырғақ хәм пәт сыяқлы суперсегментлик бирликлердің тәбиятына да байланыслы. Теңлес еки компонентли фразеологизмлер системасындағы сес үнлеслигин бир-бирине байланыслы болған еки түрге бөлип қарауға болады:

а) ишки сес үнлеслиги, яғный компонент қурамындағы ең тийкарғы ағзалардың өз ара сеслик үнлеслиги;

ә) сыртқы сес үнлеслиги яғный еки компонент ағзаларының өз-ара және компонентлер ара сеслик үнлеслиги.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердеги фразалық пәт пенен интонация сеслик гармонияға уйтқы болатуғын факторлар қатарына жатады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің грамматикалық формалар сәйкеслигине байланыслы нызамлылықлар мыналар:

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердің басым көпшилигинің қурамындағы компонент ағзаларының улыуа саны менен бууын саны бирдей болып, теңликке тийкарланып дүзиледи;

Теңлес еки компонентлилер системасында компонент ағзаларының теңлиги сақланбаған сөз дизбеклери де ушырасады. Олардың тилимизде қәлиплесіуінде, тұрақлы сыпатқа ийе болыуында өз алдына себеплери бар;

Теңлиги сақланған хәм теңлиги «бузылған» теңлес еки компонентли фразеологизмлердің көркемчилиги, эмоциональлық-экспрессивлик бояуы, тилдеги хызмети жағынан бир-биринен қалыспайды;

Еки компонент қурамындағы теңлес ағзалардың бир-бирине сәйкесленіп, бир грамматикалық формада келиуі нызамлы кубылыс;

Еки компоненттеги грамматикалық формалар сәйкеслиги жуп ағзалардың өз-ара сөз шақабына қарай бирдей болыуын талап етеді.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөз дизбеклери системасында айрықша дүзилме сыпатында көзге түсетуғын курамалы бирликлер ретинде өзине тән фонетикалық хәм грамматикалық өзгешеликлер менен бир қатарда лексикалық-семантикалық та айрықшалықларға ийе. Олар улыўма түркий тиллерге тән түпкиликли сөзлердиң тийкарына курылған. Изертлеўлердиң барысында теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сәйкес ағзалары өз-ара семантикалық жупласлықты пайда ететуғынлығы анықланды. Семантикалық жупласлықты пайда етиўши сөзлер (ағзалар) бир-бири менен мәнилери жақын синонимлер ямаса мәнилес сөзлер, сондай-ақ олар қарама-қарсы бирликлер де болыўы мүмкин. Теңлес еки компонент курамындағы синонимлес ямаса контрастив мәниде келген теңлес бирликлер сес үнлеслигине, ырғақ хәм уйқасқа тийкарланып, форма бирлигин сақлай отырып дүзиледи. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди изертлеў барысында компонентлер арасында өз-ара жупласлықты курайтуғын ағзалардың мәниси, тәбияты жағынан жақын болған бир тематикалық топарға жататуғын сөзлерден туратуғынлығы белгили болды.

Тилде қолланылыўына қарай мәнилик жақтан теңлес еки компонентли фразеологизмлер адамды сыпатлайтуғын, адамның ишки дүньясын, минез-кулқын, ис-хәрекетти, тарийхый ўаяқыяларды, миллий дәстүрлерди, диний түсиниклерди сүүретлейтуғын топарларға бөлинип қаралды. Бундай теңлес еки компонентли фразеологизмлер адамның келбетин, түр-түсин, тиришилигин, минез-кулқын, ишки дүньясын, қарым-қатнасын және сиясий өмирди, оған тән болған тәбийий кубылысларды көркем етип сыпатлайды. Олар структуралық жақтан форма сәйкеслигине және эвфонияға тийкарланып жасалады.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тилде қолланылыўы өзгешеликлерин есапқа ала отырып, оларды теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң әдебий тилдеги стильлик қолланылыўы хәм теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң авторлық қолланыўға қарай өзгериўи бағдарында қарастырдық.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң басым көпшилиги теңеў, эпитет, гипербола, литота сыяқлы поэтикалық тил үлгилерине, анафора, эпифора, параллелизм сыяқлы стильлик фигураларға тийкарланып жасалады. Әдебий тилде фразеологизмлердиң, соның ишинде теңлес еки компонентли түрлериниң қолланылыўы шығармаға көркемлик сыпат, терең мазмун, эмоциональлық-экспрессивлик күш береді. Айырым жағдайларда фразеологиялық сөз дизбеклери курамы менен курылысы жағынан, гейде семантикалық тәрәпи бойынша да азлы-көпли өзгешеликлерге ушыраған түрлери көркем шығармаларда, әсиресе поэзияда көп ушырасады.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң көркем шығармаларда көркемлик хәм стильлик мақсетлерге бола өзгертилип қолланылыўы хәр түр-ли усыллар арқалы әмелге асады. Фразеологизмниң курамын өзгертиў, еки компоненттиң бир сыңарын қолланыў (эллипсислендириў), кубылтыў усыллары арқалы автор үлкен шеберлик пенен теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тутаслығын, дәстүрий қолланылыўын «бузып», трансформациялап қолланыў арқалы шығарманың өзіншелик өзгешелигин танытыўға, көркемлик

жақтан күшин, эмоциональ-экспрессивлик бояўын арттырыўға, идеяны оқыўшыға тәсирли етип жеткерип бериўге ериседи.

Қарақалпақ тилиндеги теңлес еки компонентли фразеологизмлер әпиўайы тил бирликлери емес, ал олар ықшам етип, сулыўлап дүзилген, шеберлик пенен дәретилген көркем сөз дизбеклери. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди орынлы қолланыў, олардың семантикалық системасынан шебер пайдаланыў арқалы көркем сөз шеберлери, айрықша жазыўшы-шайырлардың тилимиздин раўажланыўына хәм байыўына оғада үлкен үлес қосатуғынын атап өтиў керек. Адам, мийнет, өмир, тәбият хәм басқа да қубылысларды сүўретлеўде теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөз шеберлери ушын таптырмас тиллик байлық екенлиги сөзсиз.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөзлиги

Абыройың ассын, мәртебең тассын.
Адам сөйлескенше, мал мәңирескенше.
Аждарханы ат еткен, ҳабжыланды қамшы еткен.
Ағам барда, арқам тамда.
Ағама жеңгем сай, апама жездем сай.
Аз да болса, көптей көриў.
Азары бар да, безери жоқ.
Ай десе аўзы (бар), күн десе көзи (бар).
Ай жүр, аман жүр.
Ай жарылқап, күн туўды.
Ай көрдик аман көрдик.
Ай менен күндей, хәммеге бирдей.
Айдарын сыйпап ул, қуйрығын қағып қыз сүйиў.
Айрандай атлап, қымыздай писиў.
Айрандай атлап, гүбидей писиў.
Айрылмас думан, атпас таң.
Айтқаны - айтқан, дегени - деген.
Айтқанына көнип, айдаўына жүрип.
Айтары бар да, дерлиги жоқ.
Айтлар айтлап, тойлар тойлап.
Ақ безер де, көк безер (болыў).
Ақ дегени - алғыс, қара дегени - қарғыс.
Ақ дегени -ақ, қара дегени - қара.
Ақ жүзин сары етип, жас басын ғарры етиў.
Ақ жаўып, арыў кепинлеў.
Ақ жарылқап күн туўып.
Ақ көйлек, көк көйлек.
Ақ найзаның ушы менен, ақ билектиң күши менен.
Ақ шашлы, сары тисли.
Ақсақтың ақырына, соқырдың соңына бағыў.
Ақты ақ, қараны қара (деў).

Ақшам жатпады, күндиз тынбады.
Ақыл-есин пүтин етип, шашларын узын етип.
Ақылы алтыға, ойы онға (бөлиниў).
Алды бар да, арты жоқ.
Алды бийик, арты жар.
Алдыңа ас қойдым, еки қолыңды бос қойдым.
Алдыңда басшы, кейниңде қосшы.
Алдымда аға, кейнимде ини (жоқ, бар).
Алма мойын, аршын төс.
Алмайтуғын жаўы, шықпайтуғын таўы.
Алты аласым (жоқ), бес бересим (жоқ).
Алып алты, жеп жети.
Алысса билеги бар, таласса жүреги бар.
Алысына хат жоллап, жақынына ат жоллаў.
Аманлық жоқ, есенлик жоқ.
Анда шап та, мында шап.
Андағыны мында айтқан, мындағыны анда айтқан.
Аңғысын аңлап, тыңғысын тыңлаў.
Арғымақ минген арқасынан, жийрен минген желкесинен.
Арқасын бийт жеп, тапқанын ийт жеў.
Арба есикке, ай түңликке (келгенде).
Ары жуўырып, бери жуўырып.
Ары тарт та, бери тарт.
Арықларын бағыў, семизлерин баплаў.
Арысландай айбатлы, жолбарыстай ғайратлы.
Асарын асаў, жасарын жасаў.
Аспан аядай, жер тебингидей.
Аспанға ушса аяғынан, жерге кирсе шашынан (тартыў).
Аспаннан қылыш түссин, мойнымды жулып түссин.
Асты жер, үсти тепки (болыў).
Астыңғы ерни жер тиреп, үстиңги ерни көк тиреп.
Асының алды, суўының тынығы.
Ат қойып, айдар тағыў.
Ат мингизип, тон кийгизиў.
Ат шаптырып, палўан туттырып.
Атаң дегеним жоқ, енең дегеним жоқ.
Атаң жақсы, енең (анаң) кейўаны.
Атар таңы, көрер күни (жоқ).
Аты бар да, заты жоқ.
Атын бағып, отын жағып.
Атыспақ керек пе, шабыспақ керек пе.
Атса кесек, жолында төсек (болыў)
Аўзы тиймеген қасық жоқ, ийни тиймеген есик жоқ.
Аўзы толы ийманлы, қойны толы қуранлы.
Аўзын толтырып сөккен жоқ, аяғын көтерип тепкен жоқ.

Аўзына май, астына тай.
Аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыў.
Аўзынан сөзи, қойнынан бөзи (түскен).
Аўзында-дәстан, тилинде-сөз (болыў).
Аўызлыға сөз болып, аяқлыға жол болып.
Аўыл аймағы менен, бота тайлағы менен.
Аўыл аралас, қой қоралас.
Аўын аў етип, баўын баў етиў.
Аўырдың үсти менен, жеңилдің асты менен.
Аш қулағым, тыныш қулағым.
Ашса алақанында, жумса жудырығында.
Аштан өлип, көштен қалмаў.
Ашыған қамыр, қызған тандыр.
Ашың менен айланып, тоғың менен толғанып.
Әй дейтуғын әже, қой дейтуғын қожа жоқ
Әне мине дегенше, айтып аўзын жумғанша.
Әри айтып, бери айтып.
Әўлийеге ат айтып, қорасанға қой айтып
Бәледен - бәтерден, қәўиптен-қәтерден сақласын.
Бәрин айт та, бирин айт.
Бөдене басына, турымтай тусына (кетіў).
Бала емес, шаға емес.
Бар болсын, жоқ болсын.
Барарына есик жоқ, кирерине тесик жоқ.
Баратуғын жери жоқ, бататуғын көли жоқ.
Баратырғанның балтасын, киятырғанның кетпенин (алыў).
Барды асырып, жоқты жасырыў
Барды бар, жоқты жоқ (деў).
Бармаған жерим, баспаған таўым (қалмады).
Бармақ басты, көз қысты.
Барысым аман да, келисим гүман.
Бас демей, көз демей.
Бас кеспек бар, тил кеспек жоқ.
Бас та емес, аяқ та емес.
Басы қызық, соңы бузық (дүнья).
Басы аўырып, балтыры сызлаў.
Басы аман, баўыры пүтин.
Басы даўда, малы талаўда.
Басын жарып, көзин шығарыў.
Басын таўға да, тасқа да урыў.
Басынан сырық, малынан қурық кетпеў.
Баяғы - баяғы - Байқожаның таяғы.
Белде мәдат, тилде қуўат.
Белден күш, дизеден қуўат кетиў.
Белди буўып, жеңди түриў.

Белинде мәдетиң, қолыңда қуўатың (барда).
Белиңди буў, жеңиңди түр.
Берсе қолынан, бермесе жолынан.
Берсе-ишемиз, урса-өлемиз.
Бес күним, хош күним.
Бетиң бар, жүзиң бар (демеў).
Бир қас, бир тас.
Бир қолын уры етип, бир қолын қуры етиў.
Бир қулағынан кирип, бир қулағынан шығып.
Бир қызарды, бир бозарды.
Бир аяғы жерде, бир аяғы гөрде.
Бир емес, еки емес.
Бир жағадан бас (шығарып), бир жеңнен қол шығарып.
Бир жан, бир тән.
Бир көзине қан алып, бир көзине жас алып.
Бир сырлы, сегиз қырлы.
Бир урты май, бир урты қан.
Биреў ақыл, биреў ғапыл.
Биреў арқаў, биреў ерис (болыў).
Биреўден алдын, биреўден кейин.
Биреўди алдап, биреўди арбап.
Биреўдиң қаңсығы, биреўдиң таңсығы.
Биресе олай, биресе былай.
Бири аға, бири ини болыў.
Бири алдында, бири кейнинде.
Бири алтын, бири гүмис.
Бири апа, бири жезде.
Бири гәўхар, бири якут.
Бири гүл, бири бүлбил.
Бирин еки, екисин үш қылыў.
Боғы борпа, сидиги сорпа.
Бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс.
Болары болып, бояўы сиңиў.
Босағасын борлатқан, керегесин сырлатқан.
Былай тартсаң өгиз өледі, былай тартсаң арба сынады.
Гә қызарып, гә бозарып.
Гә жарылқа, гә қарға.
Гә палақпан, гә сақпан.
Гүбисине қарай пискеги, муртына қарай искеги.
Гилемниң нағысындай, тулпардың шабысындай.
“арры демей, жас демей.
“аррылықтың алды, жигитликтің соңы.
Дәми жоқ, татыўы жоқ.
Дәртке даўа, қәстеге шыпа (болыў).
Дәртлиге даўа, қәстеге шыпа берсин.

Дени сезип, қулағы еситиў.
Дизенде димарың, белинде қуўатың.
Диннен бездирип, жолдан аздырып.
Дос бар, душпан бар.
Досқа күлки, душпанға таба (болмаў, қылдырмаў).
Душпаның пыяда, достың зыяда.
Еки аяғын ат етип, еки қолын қамшы етиў.
Еки жарты, бир пүтин.
Екиниң бири, егиздиң сыңары.
Ел бар, журт бар.
Елге елеўли, халыққа қәлеўли.
Елден ерек, журттан жырақ.
Еңкейген ғарры, еңбеклекген бала.
Еңкейген ғарры, еңбеклеген жас.
Еңкейген кемпир, еңбеклеген жас.
Ердиң қуны, нардың пулы.
Ерте турып, кеш жатыў.
Ес билип, етек жаўып.
Ес жоқ, түс жоқ.
Есабы жоқ, саны жоқ.
Есигин жел ашып, жел жаппаў.
Есигиниң қулпы, сандығының зулпы.
Ети де, сүйеги де сеники.
Ети енисип, қаны қарысыў.
Ети сеники, сүйеги өзиники.
Ети сизики, сүйеги бизики.
Ешкиниң қуйрығы көкке, түйениң қуйрығы жерге (жеткенде).
Жақсысын асырып, жаманын жасырыў.
Жақынына ат жоллап, алысына хат жоллаў.
Жаңаны еплеп, гөнени сеплеп.
Жаў жағадан, ийт етектен (алыў).
Жаў жаламан, аш аламан.
Жаз бар, қыс бар, асыққандай не ис бар.
Жамылғаны жапырақ, төсенгени топырақ.
Жан алып, жан бериў.
Жаны бир, қаны бир.
Жаның жайылсын, ушың узайсын.
Жанын алып жаққан, өкпесин алып қаққан.
Жанын алып, жан қалтаға салыў.
Жасарын жасап, асарын асаў.
Жатқаны боқлық, жутқаны шаңғыт (болыў).
Жегени алдында, жемегени артында.
Жегени желим, ишкени ириң.
Жегени жемис, ишкени пал болыў.
Жерден алып, жерге салыў.

Жети өлшеп, бир кесіу.
Жети ата, жетпис пушты.
Жолында төсек, атса кесек (болыу).
Жортқанда жолың, Қыдыр ата жолдасың болсын.
Жөни жоқ, жосағы жоқ.
Жууанның созылып, жиңишкениң үзилип.
Жүз бар, қәтере бар.
Жүзден жүйрик, мыңнан тулпар.
Жүзиң бар, бетің бар.
Жүзимнің сууындай, палаудың пууындай.
Жылағанды қойдырған, аш адамды тойдырған.
Жыландай жылжып, түлкидей жортыу.
Жыларын да (билмеди), күлерин де билмеди.
Зарымыз бар да, зорымыз жоқ.
Изимдеги инимдей, алдымдағы ағамдай.
Ийт ийесин, пышық бийкесин (билмеу).
Ингендей қайысып, ботадай бозлап.
Ишеги қатып, силеси қурып.
Иши қалтырап, сырты жалтырап.
Ишиң күлип, сыртың жылап.
Ишкени - ириң, жегени желим.
Ишкени алдында, ишпегени артында,
Ишкениң пал, жегениң жемис (болсын).
Ишсе тамаққа, кийсе кийимге жарымау.
Кең көкирекли, озық ойлы.
Келгенимде кел деген, керегимди ал деген.
Келгеннің келсабын, кеткеннің кетпенин.
Кели де май, келсап та май.
Келсе - бес, келмесе он бес.
Кетпен урып, бел теуип.
Ким аяғын, ким таяғын (суғыу).
Кирерге есик, шығарға тесик таппау.
Кирмеген есигим, үңилмеген тесигим (қалмады).
Көби кетип, азы қалыу.
Көзи есикте (емес), арқасы бесикте (емес).
Көзи жасқа, кеули ғамға (толыу).
Көзимнің көргени, денемнің сезгени.
Көйлеги тирсегине жетпей, шапаны дизесинен өтпей.
Көргениң қорлық, жегениң таяқ болсын.
Көргенлер де әрманда, көрмегенлер де әрманда.
Көргеннің көзи тойғандай, сүйгеннің мийри қанғандай.
Көрерге көзи жоқ, атарға оғы жоқ.
Көшеримди жел билсин, қонарымды сай билсин.
Күле кирип, күңрене шығып.
Күлип отырып жылайды, жылап отырып күледі.

Күн демей, түн демей.
Күн санап, саат санап.
Күнде байрам, күнде той.
Күнди күн, түнди түн демей.
Күндиз күлки жоқ, түнде уйқы жоқ.
Күннің батыуы, таңның атыуы.
Қазан да май, шөмиш те май.
Қайғыны шашып, көкирегінди ашып.
Қайдан шықса, оннан шықсын.
Қан жоқ, сөл жоқ.
Қанатлы қағып, тумсықлы шоқып.
Қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқтырмай.
Қанатлыға қақтырмай, туяқлыға тептирмей.
Қанаты менен ушып, қуйрығы менен қонып.
Қанатымнан қайрылып, дойнағынан айрылыу.
Қанатынан қайрылыу, туяғынан майрылыу.
Қанатынан қайрылып, қуңқарынан айрылып.
Қанатынан қайрылып, туяғынан майрылып.
Қаны қарысып, ети енисиу.
Қара суу, қара тер.
Қасықлап жыйнап, шөмишлеп төгип.
Қашқан қутылыу, турған тутылыу.
Қәдели ғарры, жигерли жигит.
Қәдиги бар, қәуипи бар.
Қой қозылап, бота бозлап.
Қой дейтуғын хожа жоқ, әй дейтуғын әже жоқ.
Қой ноғайда, сипсе тоғайда.
Қойнынан кирип, қонышынан шығып.
Қолым байлаулы, жолым беклеули.
Қолынан келип, қоныштан басыу.
Қонарын сай, ушарын жел (билиу).
Қонбаған тауы, гезбеген жолы (жоқ, қалмау).
Қонса - намазым, қонбаса - қосығым.
Қорасанға қой айтып әулийеге ат айтып.
Қуғаншына қуғанып, қайғысына қайысып.
Қуда да ғарқ, кудағайда ғарқ.
Қуда да тыныш, кудағайда тыныш.
Қудай берсе тасламадым, қудай бермесе қақсамадым.
Қудай салды, мен көндим.
Қудай урсын, нан урсын.
Қудай ырза, мен ырза.
Қудай ырза, мен ырза.
Қуйрығы жоқ, жалы жоқ.
Қуйрығы жоқ, жалы жоқ.
Қулағын салып, көзин тигип.

Қулақ еситип, көз көрмеген.
Қуралай көз, қолаң шаш.
Қыз алысып, қыз берисип.
Қыршынынан қыйылғыр, шыбығынан шырпылғыр.
Қыста қуғанбай, жазда жуғанбау.
Маңлайға басып, төбесине көтеріу.
Малға қурық, басқа сырық.
Мейли жыла, мейли күл.
Мениң қолым емес, Пийрим Бийпатпаның қолы.
Меннен кеткенше, ийесине жеткенше.
Мириўбет жоқ, мийрим жоқ.
Мүшесиниң мини жоқ, кирпичиниң кири жоқ.
Мыңнан шыққан, жүзден озған.
Не қылса, о қылсын.
Не үмит, не қайыр.
О заман да, бу заман.
Ойды орып, қырды гезиу.
Ойы онға, санасы санға (бөлиниу).
Оқыуда да жоқ, шоқыуда да жоқ.
Он еки мүшеси менен, дени - қаны менен.
Он сери басым, сийсери гөшим.
Оң жағынан ай тууды, сол жағынан күн тууды.
От басы, ошақ қасы.
Оттан алып, сууға салып.
Оты менен кирип, күли менен шығыу.
Отыз жерге от жағып, қырқ жерге қазан асыу.
Отыз күн ойын, қырық күн тойын (қылыу).
Отырып ўақты, турып тақаты (болмау).
Отырып паракаты, турып тақаты (болмау).
Өз үйим, өлең төсегим.
Өзегин өртеп, жулынын жулқып.
Өзи өлимдар, малы патшалық (болсын).
Өзи бий, өзи қудай.
Өзи бий, өзи хожа.
Өзи бий, өзи шер.
Өзи бийлеп, өзи төслеп.
Өзи шер, өзи қудай.
Өл десе - өлиу, тирил десе - тирилиу.
Өрисинди от алғыр, жайлауынды жау алғыр.
Өтирикти шын қылып, жауған қарды ун қылып.
Өтирикти шындай, майыпты саудай.
Өтирикти шындай, ырасты қудай урғандай.
Өшлиден өшин алып, кеклиден кегин алып.
Пүтинин бөлип, жартысын жарыу.
Саған өтирик, маған шын.

Саққыздай созылып, желимдей жабысып.
Сайда саны жоқ, қумда изи жоқ.
Салт баслы, сабаў қамшылы.
Сан тиймеске сан тийип, парша-парша нан тийип.
Санасы санға, ойы онға бөлиниў.
Саны бар да, сапасы жоқ.
Сен же, мен же.
Сен көр, мен көр.
Сораў жоқ, соғыў жоқ.
Сөзге шебер, тилге шешен.
Сөзге шешен, иске мешел.
Сөзи не, өзи не.
Сөз алып, сөз берисиў.
Суўға салса батпайды, отқа жақса жанбайды.
Суўдан алып, суўға салыў.
Суўығына тоңып, ыссысына күйип.
Сүттен ақ, суўдан таза.
Сүттен ақ, суўдан тынық.
Сықылы бар да, сыйқы жоқ.
Сынған сынық, күйген күйик.
Сыр айтысып, сыр шертисип.
Сырты пүтин, иши түтин.
Таўына қарай қуланы, жерине қарай жыланы.
Табан ҳақы, маңлай тери.
Табаны жылтырап, кеўили қалтырап.
Тайғақта демеў, тар жолда сүйеў (болсын).
Тайдай туўлас, түйедей қурдас.
Тамағы тоқ, қайғысы жоқ.
Тамағы тоқ, көйлеги көк.
Тапқанын ийт жеп, арқасын бийт жеп.
Тастай батып, суўдай сиңип.
Тастым дегенде төгилмесин, жеттим дегенде жығылмасын.
Темир етиктен теңгедей, темир хасадан тебендей (қалғанда).
Тереңге батпай, сайыздан таймай.
Тийгенге тийип, тиймегенге кесек атып.
Тилге бар да динге жоқ.
Тили басқа, дили басқа.
Тири болсақ бир төбе, өлсек бир шуқыр.
Тоғыз қырлы, тоқсан бир сырлы.
Тоғыз турып, тоқсан толғанып.
Толысын төгип, ортасын шайқап.
Тотыдайын таранған, суңқардайын сыланған.
Төбесинен тыйық, табанынан мыйық (қадаўлы).
Төсенгени топырақ, жамылғаны жапырақ.
Туўғаннан салып па, туўмағаннан салып па.

Тулпардың туяғы, суңқардың қыяғы.
Түбиң бир, шақаң мың болсын.
Түйени түги менен, бийени жүги менен жутқан.
Түн демей, күн демей.
Түнде уйқы жоқ, күндиз тыным жоқ.
Түси жоқ, өңи жоқ.
Узақ базар узын шапан, қысқа базар қысқа шапан.
Узын арқан, кең тусаў.
Узын елдің үйирине, қысқа елдің қыйырына (жайыў).
Улын урымға, қызын қырымға (жиберий).
Улын урып, қызын қырып.
Улын уяға, қызын қыяға (қондырыў).
Услаған жерде қолы, тислеген жерде аўзы (қалатуғын).
Услағанның қолында, тислегеннің аўзында кеткир.
Ушқан қус, жуўырған тазы.
Ушса қанаты, қонса қуйрығы.
Ушы да жоқ, қыйыры да жоқ.
Ушың узайсын, шақаң жайылсын.
Үй жоқ, күй жоқ.
Үйиң күйип, шийиң қалғыр.
Үйрек ушып, ғаз қонған.
Үн жоқ, түн жоқ.
Үнсизге үн, күнсизге күн туўғызыў.
Үрерге ийти, сығарға бийти (жоқ).
Хабар жоқ, атар жоқ.
Ғақтан инаят, пайғамбардан шарапат.
Ғадалдан таўығы (жоқ), ғарамнан пышығы (жоқ).
Ғадалдан таўығы (жоқ), ғарамнан ешеги (жоқ).
Ғайт жоқ, той жоқ.
Ғасылдың сынығы, ушығаның қыйығы.
Ғәм қарыз, ғәм парыз.
Ғәм уры, ғәм үстем.
Ғәм шабарман, ғәм көкаман.
Шалабын шайқап, толысын төгип.
Шашы узын, ақылы келте.
Шөллегенге суў болып, адасқанға жол болып.
Ыдыстағы ыдыс, қаптағы қап (болыў).
Ың жоқ, жың жоқ.
Ыңыранарға кесел жоқ, ислерине талап жоқ.
Ырыс болып кирип, берекет болып дарысын.
Я ары емес, я бери емес.
Я бақ, я шарбақ (болыў).
Я жарылқа, я ғарға.
Я қойда жоқ, я қорада жоқ.
Я өли емес, я тири емес.

Я санда жоқ, я сапада жоқ.
Я суў емес, я муз емес.

Мазмуны

Кирисиў.....	3
Теңлес еки компонентли фразеологизмлер сөз дизбеклери системасында айрықша дүзилме сыпатында...13	
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң фонетикалық хәм грамматикалық өзгешеликлери	
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң фонетикалық сәйкеслиги.....	32
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң жасалыўы бойынша сәйкеслиги.....	42
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң грамматикалық формалар сәйкеслиги.....	44
Компонент ағзаларының синтаксисилик байланыслы бойынша сәйкеслиги.....	48
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасы.....	53
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң гәп ишинде басқа сөзлер менен байланысыў усыллары.....	56
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексикалық-семантикалық хәм стильлик өзгешелилери.	
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексикалық өзгешелиги.....	60
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң семантиклық өзгешелиги.....	66
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тематикалық хәм мәнилик түрлери.....	73
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң стильлик қолланыў өзгешеликлери.....	88
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң көркем шығармаларда қолланылыў өзгешелиги.....	94
Жуўмақ.....	100
Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң сөзлиги.....	105

Бердақ атындағы Карақалпақ мәмлекетлик
университети баспаханасы

Өзбекстан Республикасы Баспасөз комитети
лицензиясы №11-665, 28 – февраль, 2001- ж.

Көлеми 7 баспа табак
Буйыртпа нөмери 15, Тиражы 1000

Офсет усылында RISO 3105 машынында басылды